

פתח דבר

ספר זה עוסק בעיר הפלסטינית שהייתה ואיננה עוד. אין זה הספר הראשון שנכתב על חורבנה של החברה הפלסטינית; אולם תפקידה של העיר כמחוללת של חיים ציוויליזציוניים לא הודגש דיו, בין השאר משום שלא נותרו ארכיונים מסודרים שאפשר לדלות מהם את המידע הנחוץ. היעדר הארכיונים הוא חלק בלתי נפרד מן החורבן, שמחק לא רק את החברה הפלסטינית אלא גם את ההיסטוריה שלה. הספר שלפניכם הוא ראשיתו של פרויקט שחזור העיר הפלסטינית מן המסד עד הטפחות. בשל היעדר הארכיונים, הדרך לעשות זאת הייתה באמצעות ארטיפקטים, אובייקטים, אפיזודות, ביוגרפיות וראיונות עם אנשים אשר חיו בעיר הפלסטינית לפני 1948, כולם מטבע הדברים מעל גיל שבעים. אופיו המיוחד של ניסיון השחזור אינו מאפשר היגיון ליניארי של מחקר; תחת זאת רוב המאמץ המחקרי הושקע בדלייה ובליקוט פרגמנטרי מן המקורות האלטרנטיביים שעמדו לרשותי. לפיכך אני מבקשת את סבלנותם של הקוראים לפרטים הרבים אשר נחוצים על מנת לשחזר את הפסיפס של העיר הנשכחת. אני מקווה שתהיה בכך גם תרומה מחקרית לנושא שהוזנח עד כה וגם תרומה תרבותית לחברה שקורותיה ירדו לטמיון.

תחילתו של המסע שהוביל אותי לכתיבת הספר הזה בעבודת הדוקטור שכתבתי בהנחייתם המסורה והמאתגרת של מורי, פרופ' חנה הרצוג ופרופ' יהודה שנהב. תודתי הרבה לשניהם. פרופ' שנהב גילה עניין רב בנושא הספר מראשיתו והוא שעודד אותי לפרסמו. על כך, על ידידותו ועל השיחות המעמיקות הרבות עמו, שאפשרו לי לחדד את טיעוני, אני חבה לו רבות; פרופ' הרצוג תמכה למן ההתחלה בהיגיון הפמיניסטי של הפרויקט ופרשה מעליי מטרייה שאפשרה לי לעבוד.

לפרופ' טובה רוזן אני מודה מקרב לב על הטיפול המסור והסבלני שהעניקה לי בהיותה היועצת המדעית של הספר. אין ספק שהשקעתה ומסירותה שיפרו את כתב היד לאין שיעור. תודה לפרופ' דבורה ברנשטיין ולפרופ' עמי איילון על הערותיהם החשובות שסייעו לי לשפר את כתב היד ולשכללו. שלושתם הוסיפו

מעגל תמיכה אינטלקטואלי שאפשר לי לסיים את הספר, תוך שהם מסייעים לי להקפיד על איכות המחקר וכתיבתו.

ברצוני להודות לאנשי הוצאת מכון ון ליר על הטיפול בכתב היד: תודה לד"ר טל כוכבי, ראש ההוצאה, על הליווי והתמיכה לאורך כל התהליך, לד"ר עדו ליטמנוביץ על הליווי בשלבים הראשונים, ולחנאן סעדי על הסיוע באיתור כמה מן התמונות המופיעות בספר ובהשגת האישורים לפרסמן. תודה מקרב לב לאיילת קמאי עורכת הלשון על עבודת העריכה המסורה, המדויקת והקפדנית, וליונה רצון המפיקה האחראית על חלקה החשוב בהפקת הספר ובהוצאתו לאור. אני מבקשת להודות להוריי. אבי פתח בפניי צוהר לראות דרכו את העולם הרחב ולימד אותי בראייתו הביקורתית החדה להביט מעבר למוסכמות. אני מוקירה את התמיכה והעידוד שהעניק לי. אמי שיתפה אותי בזיכרונות ובחוויות מימי ילדותה ונעוריה המוקדמים, במקום שבו החיים היו כה שונים מאלה שהכרתי אני בכפר שבו גדלתי; חיים במרחב שהאיסורים וההגבלות שבו היו פחותים מאלה שהוטלו עליי עשרות שנים לאחר מכן. סיפוריה של אמא על החיים בעיר היו לזרעיו הזעירים, הראשונים של זיכרון. אלה נבטו ולבלבו בי עם השנים עד שהפכו לתשוקה למצוא תשובה לשאלה שקיננה בי זמן רב ולא הרפתה: מדוע חייה המוקדמים של אמי היו שונים מילדותי ומנעוריי שלי? ספר זה נולד כאמור מזרעים אלה, ועל כך אהבתי ותודתי לאמי.

אני אסירת תודה לאחיי ולאחותי האהובים, נזאר, ג'אל, סחר ואיהאב, על תמיכתם ואהבתם הרבה. לאנטואן אישי, על תמיכתו ואהבתו אשר פתחו לפניי מרחב של זמן ומקום ואפשרו לי להשלים את כתיבתו של הספר הזה. לאבנר גלעדי, על העזרה הכנה וחברות אמת. לאלי אמינוב, ידיד הנפש שלי, על התמיכה והמסירות. למודי אבירם, על הסיוע הנדיב והידידות העמוקה.

לבסוף אני מבקשת להודות לכל הנשים והגברים - לאלה שכבר הלכו לעולמם ולאחרים שייבדלו לחיים ארוכים וטובים, על שהסכימו לשתפני בזיכרונות מחייהם בערים שהיו ואינן עוד. תודתי נתונה להם על שסייעו בידי לעמוד על משמעות קיומה של העירוניות הפלסטינית ועל משמעות אינותה.

מבוא | "האביב שהיה" מול "יפו כלת הים": דיאלוג על זיכרון ומגדר

נשים, ילדים וגברים בגילאים שונים, כולם כפריים, הם גיבורי הציור "האביב שהיה" (אלרביע אלד'י כאן, الربيع الذي كان) של האמן הפלסטיני אסמאעיל שמוט (شموط, 1930-2006). הם מופיעים על רקע נוף כפרי, פסטורלי וצבעוני: הנשים בשמלות כפריות צבעוניות ארוכות ובכיסויי ראש לבנים, נושאות סלים עמוסי פרי, מי בידיה ומי על ראשה. הגברים אף הם בבגדים כפריים אופייניים: גלבייה לבנה ארוכה וכיסוי ראש - כאפייה ועקאל¹.

בקדמת התמונה נראית משפחה כפרית הרמונית ומאושרת. אב מניח יד אוהבת על כתף בנו הפעוט שיושב לרגליו, ידו השנייה חובקת את כתף אשתו. האישה האם מרכינה את ראשה לעבר בעלה והעולל שבזרועותיה. לרגלי הוריהם, על הארמה המכוסה פרחים צבעוניים, ליד אחיהם הפעוט, יושבים נערה ונער. איש זקן יושב לו ומביט ברוך ובראגה, לאור מנורת שמן, בשתי ילדות וילד היושבים לא רחוק ממנו, בצדו השמאלי של הציור. ממרחק מה נראים גבר ואישה השבים מיום עבודה בשדה; הוא עם מעדר על כתפו והיא עם סל פרי בידה. רחוק יותר, ברקע, מתגודדת לה חבורת פלאחים - גברים הנראים כמחוללים בריקוד דבקה לצליליו של מזמאר (אבוב) כפרי שאחד הגברים מנגן בו.

הציור מלווה בטקסט שנכתב בידי האמן, ובו נאמר: "החיים בפלסטין בתקופת המנדט הבריטי לא היו שקטים. מהפכות והתקוממויות עממיות פרצו נגד המזימה. אלא שפלסטין, כפי שנחקקה בזיכרוני, הייתה אביב פורח שהתקשט בכל הצבעים, טוב שופע, נתינה ושמחה".

1. לפריטי הלבוש והאופנה נודעת כאן חשיבות עקרונית בסימון המרחב ובעיצובו בזיכרון כמרחב כפרי, כפי שמתואר בספרות הפוסט-קולוניאלית.

מבוא: "האביב שהיה" מול "יפו כלת הים"

"האביב שהיה", ציור שמן, 200X165, 1997

באותה שנה שבה הנציחו משיכות מכחולו של שמוט את פלסטין שלפני הקסטרופה ככפר אידילי ציירה תמאם אל־אֶכְחֶל (الأكحل, 1935-), אשתו ושותפתו לחיים, את ציור הקיר שלה, "יפו כלת הים" (יאפא ערוס אלבחר, يافا عروس البحر).² שני הציורים הוצגו בתערוכה משותפת שהציגו השניים במוזיאון הלאומי הירדני לאמנות יפה בעמאן, שכותרתה "אלסירה ואלמסירה" (السيارة والمسيرة, תולדות ומסע), בנובמבר 2000.

בהשוואה למוטיבים הכפריים של שמוט, אל־אֶכְחֶל מעלה בעבודותיה מוטיבים אורבניים דווקא. הברל זה משמעותי מפני שהמסמנים העירוניים הורחקו מן הזיכרון הקולקטיבי ומההיסטוריוגרפיה, כפי שאטען בהמשך. בציור, שהיא בוחרת לכנותו בהאנשה (פרסוניפיקציה) נשית של העיר "יפו כלת הים", היא מציגה פסיפס של תמונות מחיי העיר שהייתה. מן הסתם אלה זיכרונות מימי ילדותה ונעוריה בעיר הולדתה, בעיקר בחלקה העתיק. הים תופס כאן מקום מרכזי. בנמל ובמפרץ ספינות וסירות עמוסות סחורות. מימין לנמל, לא הרחק מן הים, נראה אחד מרובעי העיר העתיקה, ובמרחק, מאחור, נראית עוד שכונה ובה

2. ראו הציור שעל כריכת הספר.

צריח מסגד. במורד הרובע העתיק נראים פועלים קוטפים תפוזים ואחרים עורמים ארגזי תפוזים על החוף. שמאלה מהם, בקדמת הציור, ניצבת שכונת מגורים מודרנית בסגנון מעורב ערבי-אירופי המשלב מוטיבים משני העולמות - קשתות, כיפות ורעפים. בהמשך, משמאל, נראה אחד ממרחבי הפנאי החשובים של יפו, חוף הים. ילדות, ילדים, נערות ונערים ונשים בבגדי ים, חלקם משחקים בחול וחלקם שוחים או משכשכים במים. מאחוריהם קשיש עירוני, לראשו תרכוש, יושב בבית קפה על החוף, בידו האחת כוס קפה שהוא מקרב אל פיו ובשנייה נרגילה. מאחורי הזקן נראית אחת מסמטאות העיר העתיקה. שם, בסמטה, קבוצת נערות (בהן דמותה של הציירת עצמה בילדותה, כפי שהעידה בריאיון עמי בקיץ 2013) משחקת להנאתה. שתיים משחקות בכדור, אחת קופצת בחבל ושתיים משחקות "קלאס" (חלג'ה, حلجة) על המדרכה. שני התולים אף הם כמו משתתפים במשחק השכונתי: הקטן משתעשע בכדור והשני נראה עוקב בדריכות אחר האבן שבה משחקות שתי הנערות. במרחק נראה אב, בלבוש עירוני, משחק עם שני ילדיו - ילדה כבת שלוש-ארבע בשמלה אדומה קצרה וילד כבן שבע-שמונה במכנסים קצרים כחולים ובחולצה קצרה בצבע ירוק.

המתבונן בשני הציורים, שאחד מהם מתאר נוף כפרי מובהק והאחר נוף עירוני, ודאי יתהה על הסיבה לשוני הרב ביניהם. אם נקבלם כשני ניגודים מגדריים סימבוליים נשאל: מה משמעות הדיאלוג - או הוויכוח - שמנהלים שני האמנים על הזיכרון הקולקטיבי הפלסטיני? האם מקרה הוא שדווקא האמנית הפלסטינית (ולא בן זוגה) מעלה מתהום הנשייה את זכרה של העיר, את המודחק האורבני שנעדר מן התודעה שנים רבות כל כך מאז חורבנה?

כדי להבהיר את ההבדל בין שני הציורים כדאי אולי להתחיל בסיפורם הביוגרפי של האמנים. שמוט, שנחשב לאחד ממייצגיה הרשמיים של האמנות הפלסטינית הגולה, נולד בעיר לוד בשנת 1930 וגורש ממנה ב-1948. יחד עם מאות אלפים אחרים גלה אל מחוץ לגבולות אותו חלק של פלסטין ההיסטורית שהפך למדינת ישראל. בדרך לפליטות מת אחיו הקטן תופיק מהתייכשות, והדבר הביא אותו בשנת 1953 לצייר את ציורו המפורסם "טיפת מים" או "צמא" (אלעטש, العطش). התחנה הראשונה בחייו כפליט הייתה מחנה הפליטים ח'אן יונס שברצועת עזה, שם שהה כשנתיים עם בני משפחה ואחרים. לאחר מכן עבר לקהיר להמשך לימודיו בפקולטה לאמנויות, ובשנת 1954, בעקבות מלגה שקיבל מממשלת איטליה, עבר לרומא להשלמת לימודיו באקדמיה לאמנויות יפות. את התערוכה הראשונה שלו הציג שמוט בעזה בשנת 1953, ושנה לאחר מכן נערכה תערוכתו השנייה במצרים בחסותו של הנשיא דאז, ג'מאל עבד אלנאצר. בתערוכה זו, שכותרתה "הפליט הפלסטיני" (אללאג'א אלפלסטיני, اللاجئ الفلسطيني), הציג שמוט לצד אמנים אחרים, ובהם האמנית הפלסטינית תמאם אל־אֶפְחַל, שלימים

מבוא: "האביב שהיה" מול "יפו כלת הים"

הייתה לאשתו. בשנת 1956 עזב שמוט את רומא לבירות, ושם, בשנים 1957-1964, ניהל עם אחיו סטודיו לציור והתפרנס מאיור ספרים ועטיפות לספרים. שמוט נחשב לאחד האמנים הקנוניים של האמנות הפלסטינית הגולה (ראו בן צבי 2004), ואף לאחד מדובריה הרשמיים - עובדה המשתקפת בין השאר בכינויו "אמן פלסטין" (פנאן פלסטין, فنان فلسطين) ו"אמן העם" (פנאן אלשעב, فنان الشعب).³ מעמד קנוני זה ניזון במידה רבה גם מן המעמד הפוליטי שזכה לו במסגרת הממסד הפלסטיני: בשנת 1965, שנה לאחר הקמת הארגון לשחרור פלסטין (אש"ף), מונה אסמאעיל שמוט לראש המחלקה לתרבות ואמנות של הארגון בבירות.

שמוט ואלאכחל אף ביקרו בפלסטין לאחר חתימת הסכמי אוסלו בשנת 1993. בטקסט המלווה את תערוכתם המשותפת בעמאן בשנת 2000 כתבו השניים: בשנת 1997 ערכנו ביקור בפלסטין ובו סיירנו ברחבי הארץ כולה, כולל הערים אללד [לוד] ויאפא [יפו], ערי הולדתנו. לביקור זה הייתה השפעה גדולה על הרגשותינו ותחושותינו. הזיכרונות החלו לעלות ותמונותיהם של האירועים שחווינו, עם כל המרירות, הסבל וכן הנחישות להמשיך בחיים, החלו עולות מחדש (שמוט ואלאכחל 2000. ההדגשה שלי).

מלבד בני הזוג אלאכחל-שמוט ערכו עוד לא מעט אנשי תרבות פלסטינים, בעיקר גולים, ביקור מולדת שהפגיש אותם עם מרחבים עירוניים נעדרים ונשכחים. הסכמי אוסלו "החזירו" אל חלקים מפלסטין ההיסטורית גולים שהיו אמורים להיות חלק מן ההסדר החדש. גולים רבים אחרים הגיעו גם הם לביקור מולדת, והמפגש המחודש עם הערים שחוסלו, הושכחו ויוהדו עורר אצל לא מעט מהם, כמו אצל תמאם אלאכחל, את הזיכרון האורבני המודחק. מדוע, אם כן, המשיך שמוט "לזכור" את פלסטין כ"כפר" תוך כדי המפגש עם המרחבים העירוניים? תשובה אפשרית לשאלה זו טמונה בתפקיד הפוליטי שמילא שמוט באותם ימים - ראש המחלקה לתרבות ואמנות של אש"ף. טל בן צבי, שחקרה את התפתחות אמנות הנשים הפלסטיניות, הצביעה על תפקידה של האמנות בהבניית התודעה הלאומית הפלסטינית (בן צבי 2004, 13-14). חוקרים אחרים טענו שלמיסודה של האמנות הפלסטינית במסגרת אש"ף נודעת גם חשיבות מרכזית בהבנייתו של הזיכרון הלאומי הקולקטיבי המאורגן דווקא כזיכרון כפרי המסמל לאומיות פרימורדיאלית, כלומר כמשהו אורגני קדום (ראו דראג' 1996; חסן 2009). האמנית תמאם אלאכחל נולדה וגדלה ביפו. כשסיימה את לימודיה בתיכון זכתה במלגת לימודים ממכללת אלמקאצד בבירות, וזו אפשרה לה להמשיך את

3. ראו דחבור, אלחיאית אלג'דירה, 6.7.2006, גיליון 3847.

לימודיה במכון הגבוה לאמנות יפה בקהיר (1953-1957), שם קיבלה את התואר הראשון בחינוך לאמנות. בהשוואה לבן זוגה הייתה אלאכחל משוחררת במידה רבה מכובדו של תפקיד "ממלכתי", וחירות זו עשויה אולי להסביר את שיבתו (החלקית) של המודחק האורבני ביצירותיה.

גם הקשר בין הנשים והעיר, הניכר בכירור ביצירתה של אלאכחל, אינו מקרי. הטיעון המרכזי שלי הוא כי במקביל להשכחתה של ההווה האורבנית הפלסטינית נמחק מן הזיכרון גם מקומן של הנשים שפעלו במרחב העירוני. עבודתה של אלאכחל עושה אפוא צדק היסטורי עם "הסמויות מן העין" - גם ערי פלסטין וגם הנשים הפלסטיניות העירוניות.

התבוננות ביצירות אמנות - במקרה שלפנינו ציוריה של אלאכחל - מהווה עבורי, כמו עבור חוקרות וחוקרים אחרים, מקור השראה ואף אתגר: להוסיף ולשחזר בעזרת תיעוד היסטורי, בכתב ובעל פה, מה שהאמנות מנציחה בהבזק של רגע.

ברור למדי מדוע נמחקה העיר הפלסטינית מן הזיכרון הציוני; אך מדוע הושכחה ונמחקה גם מן הזיכרון הקולקטיבי הפלסטיני? שאלה חשובה זו עולה ביתר שאת מן ההבדל בין ציוריהם של שמוט ושל אלאכחל. שאלה חשובה נוספת היא מהם מנגנוני הייצוג אשר באמצעותם מתממשות פרקטיקות ההשפחה האלה? ומהי הזיקה בין צמד ההפכים "שכחה" ו"זיכרון" לצמד אחר, "עיר" ו"כפר"? חשוב להתחיל מן העובדה ההיסטורית אשר לפיה עשר מתוך אחת-עשרה ערים איבדו את צביון הפלסטיני בשנת 1948. בעקבות חורבן הישות האורבנית ובמקביל לתחילתם של תהליכי דה-אורבניזציה בתוך מדינת ישראל התרחש תהליך של הרחקת העיר הפלסטינית, הדרתה ומחיקתה מן הזיכרון הקולקטיבי הפלסטיני והציוני כאחד. זהו אפוא מקורה של התפיסה המעוותת שלפיה החברה הפלסטינית בישראל הייתה מאז ומעולם חברה כפרית ופרימורדיאלית שלא התרחשו בה תהליכי עיור משמעותיים.

גם הלאומיות הפלסטינית המאורגנת הכריעה באופן מגויס בין שתי תודעות היסטוריות - עירונית וכפרית - לטובת האחרונה. גרם לכך, בלי ספק, אופיו הטריטוריאלי והמגש של הסכסוך שהכתיב את אופי המאבק בין הפלסטינים ובין התנועה הציונית. העובדה שהשיח וההיסטוריוגרפיה הפלסטיניים מתאפיינים ברומנטיזציה של הכפר נסמכת אפוא על הקשר האמיץ בין ההיצמדות לאדמה ובין הכפר, ועל תפקידו המרכזי של הכפר בתודעה ובזיכרון. ההכרעה בין שתי תודעות היסטוריות אלו וטיפוח צביונו הכפרי של הזיכרון הקולקטיבי בידי הלאומיות הפלסטינית המאורגנת מתרחשים בהשפעתם של גורמים חברתיים פנימיים ופוליטיים חיצוניים כאחד.

העלאת קרנו הסימבולית של הכפר על חשבון העיר כמאפיין חשוב ב"פוליטיקת

מבוא: "האביב שהיה" מול "יפו כלת הים"

הזיכרון" הפלסטינית בעשרות השנים שחלפו מאז הנכבדה משתקפת היטב בכמה מפעלי מחקר מרשימים: פרויקט המחקר רחב ההיקף של אוניברסיטת ביר-זית על ההיסטוריה החברתית של הכפרים שנהרסו, מחקריו של שפרי עראף (عرايف; 1982; 1996), וספרו החשוב של וליד אלח'אלדי כדי שלא נשכח (אלח'אלדי 1997; Khalidi 1992⁴), המשמש מעין אתר הנצחה טקסטואלי ל"מקומות" של פלסטין שהייתה ואיננה עוד.

אלא שהמקומות והמרחבים שספרו של אלח'אלדי מנציח על מנת שלא יימחו מן הזיכרון הם הכפרים שהיו ואינם עוד. לעומת זאת, הערים שנכחדו או קיבלו צביון שונה לאחר 1948 מקבלות מעמד אחר. כדברי המחבר, "יהיה אובדן כבוד ככל שיהיה, אובדן שאין לפצות עליו, ספר זה לא יתייחס לגורלן. [...] במקום זאת הוא יתמקד בגורל האזור הכפרי הפלסטיני" (אלח'אלדי 1997, xxxviii). הן מוזכרות על ידי אלח'אלדי על מנת להשכיחן. הוא טוען כי ההחלטה להתעלם מן הערים שהיו ומן המסורת האורבנית הפלסטינית וכך להשכיח אותן היא למעשה "החלטה אדמיניסטרטיבית" (שם), מכיוון שגורל הערים והעיירות הפלסטיניות, או הגדולות שבהן לפחות,

הינו דבר שהעולם החיצוני נתן את לבו אליו, אם כי באופן חדגוני וחסר התלהבות. [מלבד זאת] המבנים מהתקופה של לפני הגלות הפלסטינית עודם נוכחים וניצבים ברבות מן הערים והעיירות הללו - כולל הבתים הנפלאים בשכונות המגורים בחיפה, ביפו ובירושלים המערבית. כמו כן, שמות הערים הללו עדיין מקשטים, אם כי בצורתם העברית, את מפות ישראל החדשה (שם. ההדגשה שלי).

מדברי אלח'אלדי עולה כי הוא רואה באותם "מבנים" ו"בתים נפלאים" שנשמרו בשכונות המגורים של הערים שהיו, וכן בשמות הערים שלא נמחו, מעין "מחוזות זיכרון", בלשונו של פייר נורה (1993, 5), ולכאורה כמי שנשתיירו בלא שינוי. אלא שמחוזות זיכרון אלו לא נשמרו כמונומנטים המצהירים על היותם פלסטיניים, אלא "גוירו" והפכו לחלק מהערים היהודיות שדחקו והדחיקו את העיר הפלסטינית, על מכלול היחסים והזיקות החברתיות האורבניות שצמחו בה לפני 1948, לרבות השינויים ביחסי המגדר, ובכך הם תורמים עוד יותר להשכחתה. ההיסטוריוגרפיה הפלסטינית ברובה התמקדה אפוא באדמה, בהיצמדות לאדמה ובכפר הילידי, והזניחה את ההתפתחויות העירוניות שלה.

ההיסטוריוגרפיה הציונית מציגה אף היא את החברה הפלסטינית כחברה כפרית מטבעה, וככזו היא טבועה גם בתודעה הישראלית הקולקטיבית. דימוי זה הובנה

4. ספר עב כרס זה נכתב במקור באנגלית, וב־1997 ראה אור גם בערבית תחת הכותרת פִּי לֵא נַסָּא (كي لا ننسى).

על ידי הדחקה והכחשה של קיום הערים הפלסטיניות - ותוך הדגשת האופי ה"פלאחי" של החברה הפלסטינית בכללותה. גם במקרים שבהם העיר הפלסטינית מצליחה לחמוק מהשכחה אין היא ניצלת לחלוטין מהדחקה, ולכל הפחות אינה נצרכת בזיכרון הקולקטיבי. שתיהן, ההשכחה וההדחקה, מסתייעות בדימויה של הארץ כמרחב ריק, ובהנגדה שבינה ובין העיר היהודית המוצגת כמודרנית וכעירונית "באמת". ספרי זה נועד לתקן את המעוות; להעמיד היסטוריה חברתית של העיר הפלסטינית ולהציגה לא רק כמונומנט ארכיטקטוני רב חשיבות אלא כזירת פעילות כלכלית, חברתית ותרבותית, שבתוכה פעלו נשים וארגוני נשים שנשתכחו מן התודעה. נוכחותן של הנשים בזירה הציבורית לא התחילה בגלל העיר, אבל היא קיבלה חשיפה והזדמנויות רבות עם פריחתה של העיר.

ערים ועיור בפלסטין מסוף התקופה העות'מאנית עד 1948

בין שלושים וחמישה לארבעים אחוזים מכלל האוכלוסייה הפלסטינית התגוררה לפני הנפכה בערים: ערי החוף והנמל - יאפא (יפו), חיפא (חיפה), עפא (עכו), מג'דל (כיום אשקלון) וע'זה (עזה); ערי פנים הארץ - טבריא (טבריה), פיסאן (בית שאן), אלנאצרה (נצרת), ג'נין, טול פ'רם, אל'ד (לוד), אל'מלה (רמלה) ובאר אלסבע (באר שבע); וערי ההר - אל'קדס (ירושלים), בית לחם, ראמאללה, נאבלס (שכם), אלח'ליל (חברון) וצ'פד (צפת).⁵ ההבדלים במאפייני הערים, כמו גודלן⁶ -

5. שיעור הפלסטינים העירוניים מכלל האוכלוסייה הפלסטינית בארץ עלה מ-27.4% בשנת 1922 ל-36.1% בשנת 1946 (גילבר 1987).
6. לפי הערכות ממשלתיות, ב-1944 גרו ביפו כ-66,300 פלסטינים, מוסלמים ונוצרים; בחיפה כ-62,500; בעכו כ-12,200; בעזה כ-34,000; במג'דל כ-10,000; בטבריה כ-5,300; בבית שאן כ-5,200; בנצרת כ-14,000; בג'נין כ-4,000; בטול כרם כ-8,000; בלוד כ-16,700; ברמלה כ-15,000; בבאר שבע כ-5,500; בירושלים כ-60,000; בבית לחם כ-9,000; בראמאללה כ-5,100; בשכם כ-23,000; בחברון כ-25,000; ובצפת כ-9,500 (The Department of Statistics, *Statistical Abstract of Palestine 1944-45*, pp. 21-22, Table 10: "Urban Population by Religion and Town"). רוח זה כולל גם את הערים שפא עמרו (שפרעם), ח'אן יונס ובית ג'אלא, שסך תושביהן ב-1944 נאמד בכ-7,000 פלסטינים (הנתונים על 1944 מבוססים על אומדן מאחר שמפקד האוכלוסין האחרון במחצית הראשונה של המאה העשרים נערך ב-1931). סך כל האוכלוסייה הפלסטינית, יושבי קבע ונוודים נאמד ב-1944 בכ-1,200,000 נפש, כ-32% מהם יושבי ערים. המספרים לעיל כוללים פלסטינים מוסלמים ונוצרים בלבד.

מבוא: "האביב שהיה" מול "יפו כלת הים"

ירושלים, יפו וחיפה מול טול כרם ובאר שבע, למשל; גילן⁷ - ירושלים ושכם לעומת חיפה; הרכב אוכלוסייתן - ירושלים, יפו וחיפה, שבהן אוכלוסייה הטרוגנית, לעומת ג'נין ומג'דל, שאוכלוסייתן הומוגנית; ומיקומן הגיאוגרפי - כל אלה השפיעו כמובן על האופי והקצב של תהליך העיור. אך ככלל, קיומה של אוכלוסייה גדולה (בהשוואה ליישובים הכפריים) במרחבים אלו, שהחלו לעבור תהליכי עיור אורגניים החל במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, הביא לתמורות חברתיות ניכרות, לרבות שינויים יסודיים במצבן של נשים וביחסי המגדר. במשך עשרות שנים לאחר השבר הגדול של 1948 לא נצפו בחברה הפלסטינית שנותרה בישראל תהליכים דומים של צמיחה ושגשוג. ספר זה עוסק בכמה מהתמורות הללו, שהן תוצריהם של תהליכי העיור ושל שגשוג הערים הערביות בפלסטין. מדובר במיוחד בערי הנמל חיפה ויפו ובבירה ירושלים, למן התקופה העות'מאנית המאוחרת (סוף המאה התשע-עשרה עד העשור השני של המאה העשרים) ולאורך תקופת המנדט הבריטי בפלסטין ההיסטורית (1917-1948). את סופה של תקופה זו מציינות הנפבה הפלסטינית והקמתה של מדינת ישראל.

הניצנים הראשונים של העיור החלו להופיע כאמור במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, עם צירופה של פלסטין ההיסטורית, כחלק מן האימפריה העות'מאנית, לשוק העולמי הקפיטליסטי. מגמה זו הגיעה לשיאה בתקופת הקולוניאליזם הבריטי, בעשורים השלישי והרביעי של המאה העשרים, והתבטאה בשתי זירות: המרחבית והחברתית. העיר הפלסטינית הפכה למרכז כלכלי, תרבותי ופוליטי עבור הכפרים סביבה וקרנה עלתה, יחסית לזו של הכפר.⁸ ערי החוף, שהתפתחו במהירות (Agmon 2006, 5, 17, 19-20), היוו מוקד משיכה מיוחד לכפריים מחפשי עבודה (ראו ושיץ 1987). כך למשל ההגירה הערבית לחיפה בשנים 1933-1948 הייתה ברובה של פלסטינים שהגיעו מ-300 כפרים ברחבי הארץ. אלה הקימו קהילות כפריות למחצה בערים ועם זאת שמרו על קשרים עם כפרי המוצא שלהם, שם הותירו חלקות אדמה קטנות שיבוליהן

7. מובן שערי פלסטין, גם הגדולות שבהן, היו קטנות מערים מרכזיות במזרח התיכון. למשל, לעומת ירושלים, שכלל אוכלוסייתה מנתה ב-1944 כ-157,000 נפש, בקהיר כבר ב-1937 עלה מספר התושבים על 1.3 מיליון נפש (Dumper and Stanley 2007).

8. כמעט בכל הערים שנזכרו גדל מספר התושבים בשיעורים ניכרים בין 1931 (שנת המפקד) ל-1944. בערים מסוימות נבע הדבר בין השאר משילוב של הגירת כפריים והגירה יהודית. בחיפה, למשל, גדלה האוכלוסייה הפלסטינית בתקופה זו בכ-85% (ראו יזבק 1987; Yazbak 1998).

שימשו לפרנסתם. לעתים הייתה ההגירה עונתית, בין מועדי הזריעה והקציר (יזבק 1987). כך היטשטשה אט אט הדיכוטומיה בין האזורים הכפריים ובין הערים, והנתק ששרר ביניהם קודם לכן החל להתאחות בהדרגה. בתוך כך, הכפר לא נשאר אדיש לשינויים המתרחשים בעיר ואלו החלו לחלחל גם אליו, גם אם באופן אטי למדי. דוגמה לכך היא הופעת מועדונים ואגודות כפריות בדמותם של המועדונים העירוניים, בעיקר בשנות הארבעים. אלא שחיסולה של הישות האורבנית הפלסטינית מ־1948 ואילך קטעה את התהליך, ועל כן אין בידינו כל אפשרות לאמוד את השינויים והתמורות הנוספים שהיו עשויים להתרחש בכפר בהשפעת העיר, בבחינת אופציות היסטוריות שלא נתממשו.

תהליך העירוניות נצפה בעיקר בהרחבת תחולתו של המרחב הציבורי, שהתבטאה בהקמתם של מוסדות עירוניים מסוגים שונים, כמו מערכות עיתונים ותחנות רדיו, תיאטראות ובתי קולנוע, ספריות ציבוריות, מועדוני תרבות וחברה, ארגוני נשים, איגודים מקצועיים ומפלגות, בתי קזינו, בתי קפה ומועדוני לילה. כל אלה הביאו להרחבתה של מה שמכונה היום "החברה האזרחית". העיר הביאה להולדתו של מעמד ביניים חדש מחוץ למסגרת המעמדות המסורתיות הפיאודל־בורגניים (ראו Farsoun with Zacharia 1997).⁹ מעמד זה מילא תפקיד משמעותי במרקם האורבני של העיר ההולכת ומתגבשת (והעתידה להתחסל בקרוב). בדומה לתהליכים שהתרחשו גם במקומות אחרים בעולם, בני המעמד החדש צמחו כאלטיה אינטלקטואלית חברתית, ובמידה רבה גם לאומית, שניסתה לקרוא תיגר על ההנהגה הישנה ואף ניסתה להיות לה אופוזיציה. בשל אותן סיבות, מצבן של הנשים ויחסי המגדר עברו בתקופה היסטורית

9. בהקשר זה ברצוני להביא כאן עדות מעניינת על המשמעות הדמוגרפית והכלכלית של המושג "משפחה עירונית פלסטינית ממעמד הביניים" בתקופת המנדט הבריטי. בקיץ של שנת 1929 נשא רואה החשבון צאלח סאבא מירושלים הרצאה שכותרתה "תקציב המשפחה: כמה ועל מה היא מוציאה" באחד ממועדוני התרבות בעיר (פלסטין, 20.8.1929). סאבא הביא לדוגמה משפחה ממעמד הביניים המתגוררת באחת מערי פלסטין. משפחה כזו, טען, מורכבת מגבר משכיל ולו אישה, שני ילדים ומשרתת. הכנסתה החודשית הממוצעת נאמדת בכ־30 ג'ניה [לירה מצרית], כלומר 360 ג'ניה לשנה. פירוט התקציב שופך אור על אורח חייה של משפחה ממוצעת ממעמד הביניים באותם ימים: מזון - 72 ג'ניה; דלק, מים ותאורה - 18 ג'ניה; שכר דירה ומסים - 85 ג'ניה; חידוש ותיקון רהיטים - 10 ג'ניה; ביגוד לבן הזוג - 20 ג'ניה; ביגוד לבת הזוג - 20 ג'ניה; ביגוד לשני הילדים - 12 ג'ניה; חינוך - 12 ג'ניה; הוצאות רפואיות - 6 ג'ניה; ספרים, עיתונים וחברות באגודות ומועדונים - 7 ג'ניה; מתנות ותרומות - 10 ג'ניה; נסיעות ומסיבות - 20 ג'ניה; תספורת ושונות - 8 ג'ניה; משרתת - 24 ג'ניה. סך כל ההוצאות - 324 ג'ניה. היתרה, 36 ג'ניה, נשמרת בתוכניות חיסכון, המהוות כ־10% מההכנסה השנתית (שם).

מבוא: "האביב שהיה" מול "יפו כלת הים"

זו תמורות משמעותיות שבאו לידי ביטוי בין השאר בשינויים באורחות החיים, ברפואי ההתנהגות, ברפואי הצריכה ובהשקפת העולם, בצמיחה של תנועות נשים וכן בנוכחות הולכת וגוברת של נשים במרחביה הציבוריים של העיר. משום כך חשוב לקשור היסטורית בין התפתחות העירוניות ובין צמיחתן של תנועות נשים – שמשתייכן לא נותר כמעט זכר לאחר 1948.

העיר כמחוללת שינויים ותמורות

העיר, בעיקר זו שצמחה בעת החדשה, ועצם תהליך העיור, הם גורמים מחוללי תופעות סוציולוגיות מגוונות ובכללן צמיחתן והתגבשותן של תנועות לאומיות, תנועות עובדים ותנועות נשים, ותופעות תרבותיות שונות כמו הולדתה והתפתחותה של האמנות, הופעת הרומן והתפתחותן של מגמות חילון. העיר המודרנית היא גם הזירה שבה התחוללו בעבר שינויים ותמורות ביחסי המגדר המסורתיים ובמצבן של נשים, תוך כדי התפרקות הדרגתית של המשפחה המורחבת והחלשת השפעתה של הפטריארכיה המסורתית.

תמורות אלו התרחשו בפלסטין המנדטורית על אף מאמציו ומדיניותו המכוונת והמודעת של המשטר הקולוניאלי הבריטי לשמר את הסטטוס-קוו החברתי והתרבותי מן התקופה העות'מאנית (ראו איזמן, אצל Fleischmann 2003). מדיניות זו של הגנה על המסורת הפטריארכלית ועל המבנים הדתיים והשבטיים הייתה בין השאר פרי של מדיניות אקטיבית, שמטרתה הייתה לכפות שליטה תוך שימורם של מנהגים ופרקטיקות שהיה בהם כדי לשרת את האינטרסים והמטרות של הקולוניאליזם הבריטי, ובה בעת ליצור ולפתח פרקטיקות אחרות שהתאימו לאותה מטרה (שם, 32). עמדה זו אפיינה את מודל השלטון העקיף הבריטי, שהעדיף לקיים משטר פיקוח זול המבוסס על שימוש ב"קבלנות משנה" של הפטריארכיה המקומית.

תהליך האורבניזציה יצר זיקות חברתיות וצורות יחסים חדשות החורגות מעבר למסגרות הפטריארכליות וליחסים המושתתים על היגיון פרימורדיאלי. בבסיס מערכות היחסים החדשות עמדו אינטרסים מעמדיים, מגדריים, מקצועיים, מסחריים ומפלגתיים, שלעתים מצאו את ביטויים גם בהתאגדויות מגוונות (פארק 2005 [1925]). אינטרסים אלו החלישו את כוחה של הפטריארכיה ופתחו בפני הנשים אפשרויות חדשות לשיפור מעמדן, כמו האפשרות לעצמאות ולהתארגנות, באופן שאינו מתאפשר מחוץ לעיר.

ההיסטוריה של התפתחות הערים הפלסטיניות והשפעתה על רפואי החיים

ועל יחסי המגדר טרם נכתבה, בשל היעדרם של ארכיונים עירוניים מסודרים. לא נשתמרו לא ארכיונים של הערים הפלסטיניות ההרוסות ולא תעודות רבות מתקופת קיומן כערים משגשגות. תופעה זו של היעדר חומרים ארכיוניים מורגשת ביתר שאת בערים הפלסטיניות שהוחרבו לחלוטין (ראו חסן 2009). אובדן ואף השמדה מכוונת של תיעוד היסטורי מסוגים שונים אינם רק שיבוש של יחסי הייצוג, אלא הם גם חלק בלתי נפרד מההליכי דה־אורבניזציה של ערים מנדטוריות אלו. לעומת זאת, במרבית הערים שנשארו מחוץ לקווי הפסקת האש ב־1949 ולא נכבשו בידי ישראל, מרבית הארכיונים נשתמרו. כזה למשל הוא מצבה של שכם, שעושר הארכיונים שלה מושך אליה חוקרות וחוקרים ומעודד מחקרים היסטוריים חברתיים מגוונים המשתרעים על תקופות היסטוריות שונות.¹⁰ מכאן יובן כי עבודותיהם של ההיסטוריונים החברתיים על הערים הפלסטיניות שעברו תהליכי דה־אורבניזציה נשענות על פיסות מידע בלבד, פרגמנטים שצירופם מאפשר שרטוט ושחזור חלקי של קווי המתאר של השינויים שהתחוללו בהן. מאחר שהמנצחים הצליחו לשבש במידה רבה גם את יחסי הייצוג שאותם אני מנסה לשחזר, השחזור הוא בעיקרו פרגמנטרי ונסמך על עיתונות, עדויות, ביוגרפיות וספרי זיכרונות.

הסוציולוגיה הקלאסית ("אסכולת שיקגו") צמחה מתוך חקר העיר והשפיעה גם על התפתחותם של לימודי העיר (בעיקר בארצות הקפיטליסטיות במערב), ועל הבנת העיר כגורם מחולל של המודרניות.¹¹ העיר המערבית היא גם מקום משכנה של הציוויליזציה, "מקום המחיה הטבעי של אדם בן תרבות" (פארק 2005 [1925], 43). לדברי אוסוואלד שפנגלר המובאים אצל רוברט פארק, "עובדה בלתי מעורערת אך לא מוכרת לגמרי היא שכל התרבויות הגדולות הן ילידות עיר" (שם).

עם זאת, ההתעניינות בחקר העיר כישות חברתית והשפעתה על התושבים החיים בין מרחביה, כמו גם על היחסים החברתיים שתושבים אלו מקיימים בינם ובין עצמם, לא הייתה נחלתה של הסוציולוגיה המערבית בלבד ולא החלה עם צמיחתה של העיר המודרנית הקפיטליסטית. עבד אלרחמאן אבן ח'לדון, היסטוריון והיסטוריוסוף ערבי שחי ופעל בצפון אפריקה, בספרד המוסלמית ובמצרים ונחשב כיום למבשר הסוציולוגיה המודרנית, הבחין כבר במאה הארבע־עשרה בין שתי צורות בסיסיות של ארגון חברתי בחברה הערבית האסלאמית, שהן מבחינתן גם שני שלבים בהתפתחותה של חברה זו. הצורה הראשונה והקדומה יותר מבוססת לדעתו על קיומה של לכידות חברתית, עֶצְבִּיָּה (عصبية),

10. ראו למשל Tucker 1991; Moors 1992; Doumani 1995; 1998
 11. ראו למשל Fischer 1976; Karp *et al.* 1991; Lin and Mele 2005

מבוא: "האביב שהיה" מול "יפו כלת הים"

הנובעת בעיקר מקשרי דם ויחסי שארה¹² ומתקיימת בקרב הקהילות הברדוויות והחברות הנוודיות בכלל (אבן ח'לדון 1984). העצביה שעליה הצביע אבן ח'לדון מקבילה למושג הסולידריות המודרני אצל דורקהיים. ההחלטות בקרב קהילות אלו מתקבלות על פי עקרון הקונסנזוס הפטריארכלי (ראו אלח'ורי 1992). אולם אבן ח'לדון גם אומר כי העצביה אינה רק קרבת הדם הביולוגית, אלא יכולה להיות "מדומיינת" - כלומר תוצר של תהליכי כינון והבניה של קבוצות.

צורת הקיום החברתי השנייה, והמתקדמת יותר מבחינה היסטורית, היא העיר והחיים העירוניים המתקיימים בה (שם). בעיר, שבה קשרי הדם ויחסי השארה (המדומיינים, כאמור) חלשים יותר, נחלשות גם הלכידות והסולידריות החברתית. אלא שזה איננו ההבדל היחיד בין חיי העיר ובין החיים בקהילות הנוודים. לעומת אורח החיים בקרב קהילות אלו, המתאפייין בפשטות, בקשיחות ואף בפראות, על פי אבן ח'לדון, העיר מתאפיינת בחיי מותרות, רווחה, עידון, הידור, ואחר כך שקיעה (שם). יתר על כן, העיר משמשת מקום מושבו של השלטון (מלפ)¹³ ומתקיימת בה כלכלה מוניטרית, דבר שמוביל להצבר הון ועושר וגם להיררכיה ברכוש ולהיווצרותו של קניין פרטי (שם). לפי אבן ח'לדון, רמת השגשוג של הציוויליזציה העירונית משתקפת בין השאר בקיומה של מערכת מסועפת ומגוונת של מלאכות ומקצועות שאין להם זכר בקרב שבטי הברדווים, כמו מלאכת הבניין והארכיטקטורה, הנגרות ובניית הרהיטים, הרפואה, אומנות הבישול, התפירה, "מקצועות הנזיר" ועשיית הספרים (שם) - כולם בעיניו מקצועות אורבניים מובהקים. הברדווים לעומת זאת מתאפיינים בצניעות - מידה שאינה שכיחה בקרב יושבי הערים. היעדר התמחויות מקצועיות והיעדרה של כלכלה מוניטרית הביאה אותם לפתח תלות בעיר, אשר לה הם "זקוקים מטבע קיומם [...] במדבר" (אבן ח'לדון 1984, 153).

הפרשנות ה"אנכרוניסטית" של אבן ח'לדון (ניתוח של רעיונותיו במונחים מודרניים) מוצאת לעתים קרבה בין משנתו ובין משנתם של הוגים מאוחרים יותר כמו מונטסקייה, דורקהיים, מרקס ואנגלס ואחרים. למשל, באידיאולוגיה הגרמנית מרקס ואנגלס כורכים את חלוקת העבודה עם התפתחות שתי הצורות

12. חשוב לציין כי אבן ח'לדון רואה בקשרי דם ויחסי שארה "דבר מדומיין שאינו אמיתי ואין לו כל תועלת מלבד בחיבור ובלכידות", כלומר קשרי הדם המדומיינים נועדו למטרה חברתית אחת ויחידה - שמירה על הלכידות והסולידריות (אבן ח'לדון 1984, 129. ההדגשה שלי).

13. במונח מלפ - "שלטון", שבו משתמש אבן ח'לדון תכופות, כוונתו, כפי שאלח'ורי מסביר, גם לקשר בין החיים העירוניים ובין קיום השלטון, "דבר שהוא מובן ומקובל באסלאם כיוון שהעיר [...] היא מקום [מושכם של] המשפט, השלטון והחוק" (אלח'ורי 1992, 38).

הקוטביות של הארגון החברתי - הכפר והעיר:

ההפרדה המובהקת בין עבודה חומרית לרוחנית הוא הניתוק שבין העיר לכפר. הניגוד בין העיר לכפר תחילתו במעבר מן הברבריות אל הציביליזציה, מן השבטיות אל המדינה, מן המקומיות אל הלאומיות; ניגוד זה מתגלה בכל תולדות התרבות עד לימינו אלה. עם היווצרותה של העיר נוצר הצורך במינהל, במשטרה, במערכת מיסים וכיו"ב. קיצורו של דבר, בממשל עירוני ובעקבות זאת בפוליטיקה בכלל [...] כשלעצמה העיר היא כבר בגדר ריכוז האוכלוסין ומכשירי הייצור, הקפיטל, ההנאות, הצרכים - והיפוכם בכפר: הניתוק והבידוד (מארקס ואנגלס 1983 [1939], 255).

על משנה זו חוזר מרקס כעבור זמן בקפיטל: "יסוד לכל חלוקת עבודה, המתפתחת בתיוכם של חליפי-סחורות, משמשת ההפרדה שבין העיר ובין הכפר. ניתן לומר שכל תולדות הכלכלה של החברה מסתכמות בתנועתו של ניגוד זה" (מארקס 1954-1953, 288).

גיאורג זימל, במאמרו הקלאסי "העיר הגדולה וחיי הנפש" (זימל 2005 [1903]), מתמקד בדרכים שבהן העיר המודרנית והחיים בה משנים ומעצבים את חיי הנפש של הפרט ואת עצם אישיותו ויוצרים בסופו של דבר טיפוס אורבני שונה ונבדל מן הטיפוס הכפרי או זה המתגורר בעיירה קטנה. זאת, לפי זימל, משום ש"הבסיס הפסיכולוגי שעליו מושתת הטיפוס של היחיד תושב המטרופולין, הוא העלייה של הפעילות העצבית, הנובעת מן התחלופה הבלתי פוסקת של גירויים פנימיים וחיצוניים" (שם, 24). גם אמיל דורקהיים מצביע על תפקידה המכריע של העיר בסוציולוגיה של ההתאבדות (דורקהיים 2002 [1897]).

מאפיינים פסימיים אלו של העיר הגדולה מצטרפים לשורה של תכונות אחרות - רבגוניות בחיי הכלכלה והחברה, עושר המקצועות, והגיוון במוצא האתני ובאורחות החיים. מאפיינים אלו, נוסף על קצב החיים המהיר בעיר הגדולה, עומדים לטענת זימל "בניגוד ניכר לחיי העיר הקטנה והכפר, אשר בהם קצב החיים והדימויים החושיים והרוחניים איטיים יותר וסדירים יותר מאלה שבעיר ומתנהלים מכוח ההרגל", ועל כן חדגוניים (זימל 2005 [1903], 24). העיר הביאה להגירה לאזורי התעשייה במדינות המפותחות והשפיעה באופן מובהק על מבנה המשפחה - הן על גודלה והן על מבנה הסמכויות בתוכה. יש קשר הדוק בין האינדיבידואליזם של הליברליזם העירוני ובין האינדיבידואליזם שחשובי ההוגים העמידו כיחידה האונטולוגית המרכזית בפילוסופיה.

העיר הגדולה וההסתגלות לחיים בה ולמאפייניה השונים מחוללות את התנאים הפסיכולוגיים הללו בקרב האינדיבידואלים, דבר המשתקף ביצירתו של "האופי האינטלקטואלי של חיי הנפש בעיר הגדולה, לעומת אופיים בעיר הקטנה [ובכפר], אופי המצטיין ברגשיות ובקרבה נפשית" (שם). העירוניים מגיבים "לא

מבוא: "האביב שהיה" מול "יפו כלת הים"

באמצעות הרגש, אלא באמצעות התבונה", מה שיוצר בקרב "הטיפוס האורבני" בהכרח יחס שונה לבני אדם אחרים; יחס "כאל מספרים, כאילו היו [בני אדם אלה] דברים חסרי ערך בזכות עצמם, וכאילו כל העניין בהם מתמצה אך ורק בהישגיהם הניתנים למדידה". צורה זו של התייחסות לזולת משתלבת היטב, לפי זימל, "בחליפין של כלכלת הכספים השלטת בערים הגדולות, אשר דחקה מתוכן את השרידים האחרונים של הייצור העצמי ושל החליפין האישיים" (שם, 24-26). כאן מבטא זימל שוב פן שלילי של האישיות האורבנית, שאף הצגתו הכרחית להבנת השפעתה של העיר על עיצוב אופיים של תושביה.

האינדיבידואליזם היחסי שהתפתח בעיר הגדולה הגדיל את הסיכויים לחירות אישית. הקהילה הקטנה מחוץ לעיר אמנם מצטיינת בלכידות פנימית ועשויה לספק הגנה מסוימת ליחידים, אלא ש"אין בכוחן [של קהילות אלו] להעניק ליחיד מידה של חירות ואפשרות לפיתוח הייחוד שלו, מבחינה פנימית ומבחינה חיצונית כאחת" (שם). "אוויר העיר משחרר" (Stadtluft macht frei), כמאמר פתגם גרמני ישן (מצוטט אצל פארק 2005 [1925], 53). זה, ממשיך זימל וקובע, מה שהופך את "תושב העיר הגדולה 'חופשי' ביחס לכל העניינים הקטנוניים והדעות הקדומות המצרות את צעדיו של בן העיר הקטנה [והכפר]" (זימל 2005 [1903], 34). לנוכח המתאם בין התרחבות המעגל החברתי לבין החופש הפנימי-חיצוני של אדם, הפכה העיר הגדולה "למקום משכנה של החירות [...] ולמשכנה של הקוסמופוליטיות" (שם).

על רשימת תכונותיהן של הערים כגורמים המעצבים את תושביהן שהציע זימל, הוסיפו ובר, פארק, וירת ואחרים את הניידות ואפשרות התנועה, היפוכם של הבידוד (או הסגרציה) והקרתנות, המהווים לטענת ויליאם תומאס "גורם בעל משקל בהתפתחותה האינטלקטואלית [של האוכלוסייה]" (מובא אצל פארק 2005 [1925], 59); את התפתחות אמצעי התחבורה והתקשורת, שגרמו לשינויים בארגון החברתי והתעשייתי של העיר המודרנית ובפיזור האוכלוסייה ולוו "בשינויים מקבילים בהרגלים, ברגשות ובאופי האוכלוסייה האורבנית" (שם, 65); את גודל האוכלוסייה העירונית, את הצפיפות הגדולה ואת ההטרונגיות, שמקורם בהגירה: "העיר, מבחינה היסטורית, [מהווה] כור היתוך של גזעים, עמים ותרבויות, כמו גם קרקע נוחה במיוחד לצמיחת בני כלאיים היסטוריים וביולוגיים חדשים" (וירת 2005 [1938], 101).¹⁴

14. עם זאת, וירת מדגיש כי שימוש במרכיבים אלו, ובמיוחד בקריטריונים של הצפיפות (היינו, "מספר גדול ביחס לשטח מוגבל", וירת 2005 [1938], 100) והגודל, "ללא מתאם עם מאפיינים חברתיים משמעותיים [...] [הווה] בסיס שרירותי בלבד להבחנה בין קהילות אורבניות לבין קהילות כפריות" (שם, 96).

כך, גודל האוכלוסייה בעיר, הצפיפות ששוררת בה וההטרונגניות האופיינית לה הופכים את העיר "לפסיפס של עולמות חברתיים שהמעבר ביניהם חד ופתאומי" (שם, 106). אופי פסיפסי זה של העיר מאפשר לפתח בה גישות סובלניות יותר לשונות ולהבדלים, גישות שווירת רואה בהן "תנאים מוקדמים לרציונאליות ותנאים המוליכים לחילון" (שם, 107).

יתר על כן, "העיר אינה תומכת בטיפוס המסורתי של חיי המשפחה, לרבות גידול ילדים וטיפוח הבית כמרכז של מעגל שלם של פעילות חיונית" (שם, 113). עובדה זו מתבטאת בירידה בשיעורי הילודה ה"נחשבת לאחד הסימנים המובהקים של האורבניזציה בעולם המערבי", בדחיית גיל הנישואים ובגידול של שיעור האנשים החיים ללא בני זוג (שם, 112). היחלשותן של המסגרות המשפחתיות בעיר מעודדת הקמת מוסדות וגופים בעלי אופי קהילתי ואף לאומי שנועדו למלא את מקומה של המשפחה והקהילה הכפרית בתפקידים שונים, למשל ב"הקלת הקשיים הכרוכים באי־ביטחון אישי וחברתי, סיפוק צורכי החינוך, הבילוי והקידום התרבותי" (שם, 113).

עיר ומגדר: שתי אסכולות

מחקרים מצביעים על השפעתם של העיר ותהליך האורבניזציה על היחסים בין המינים ועל מעמדן של הנשים. שתי אסכולות מרכזיות בולטות בחקר הקשר בין עיר ומגדר: האסכולה ה"מערבית", וזו שניתן לכנותה "פרדיגמת העולם השלישי" (שנהב 2004). חוקרות רבות מהאסכולה הראשונה, הדנות ביחסי המגדר ובמעמדן של נשים בעיר המערבית - בעיקר הצפון־אמריקנית, האוסטרלית והאירופית - באות מתחומי האדריכלות או הגיאוגרפיה.¹⁵ חוקרות המאמצות את הגישה השנייה באות ברובן מתחומי הסוציולוגיה, האנתרופולוגיה התרבותית או מלימודי התרבות.¹⁶

האסכולה המערבית התפתחה כביקורת פמיניסטית וכתגובת נגד להתעלמותן של הדיסציפלינות השונות של חקר העיר (סוציולוגיה ואנתרופולוגיה אורבנית, ארכיטקטורה, תכנון ערים, גיאוגרפיה וסוציולוגיה אורבנית) ממצבן של הנשים

גם ובר כותב על ההשפעה המשולבת שיש לשני מרכיבים אלו - גודל האוכלוסייה העירונית וצפיפותה - ביצירתה של האנונימיות כאחת התכונות האורבניות המוכרות של הערים הגדולות (מובא אצל Karp et al. 1991, 48).

15. ראו למשל Matrix 1986; Hayden 1995; Ruddick 1996; Walker 1998

16. ראו למשל Ahmed 1992; Badran 1994; Jayawardena 1994; Basu 1995;

Blom 1995; Afshar 1996; Aghacy 2001

מבוא: "האביב שהיה" מול "יפו כלת הים"

ומיחסי המגדר בחקר העיר. בביקורתן ביקשו החוקרות להסיר את המסך אשר האפיל על עולמות נשיים המתקיימים בעיר, להוציא את יחסי המגדר אל האור העירוני ולמגדר (gendering) את המרחבים האורבניים, מעין תיקון של הייצוג המגדרי (England 1994; Flanagan 1997). על פי גישה זו סביבת העיר מתוכננת ובנויה על פי אמות מידה גבריות, פאלוצנטריות (Spain 1992; Soja, 1997), שאינן מביאות בחשבון את צורכיהן המיוחדים של נשים. לטענתן, תכנון פאלוצנטרי זה גם מגביל את הנגישות לנשים ואת אפשרויות השימוש השווה שלהן במרחבים הציבוריים, והדבר מגביר את האפליה וההדרה שהן סובלות מהן.¹⁷ במסגרת גישה זו הוצגו הנשים גם כקורבנות - של אפליה גברית בשוק העבודה (בשכר או בסגורציה מקצועית, למשל), קורבנות של אפליה בתחום הפוליטי, ובעיקר קורבנות של אלימות גברית.¹⁸ מחקרים אלו משקפים תפיסה של העיר כמקום העוין נשים ומסכן את גופן ואת חייהן.¹⁹

האסכולה השנייה רואה בעיר גורם המחולל שינויים ביחסי המגדר, גורם מאפשר ואפילו משחרר. אליזבת וילסון, למשל, גורסת כי אף על פי שנשים בכל רחבי העולם, לרבות בארצות המערביות והדמוקרטיות ואף בערים עצמן, טרם השיגו את השוויון המיוחל בינן ובין הגברים והן עדיין סובלות מרמות שונות של אפליה ואלימות - אף על פי כן אין להתעלם מההיבט החיובי בקשר שבין עיר למגדר. עיקר ביקורתה כלפי הגישה המערבית והפמיניסטיות האורבניות המערביות נוגעת לנטייתן לראייה צרה של יחסי המגדר בעיר, תפקיד העיר וכוחה. לדבריה, הן לוקות בעיוורון באשר לתפקידה החברתי ההיסטורי של העיר כמרכיב מחולל שינויים ביחסים בין המינים וכמקום משחרר עבור הנשים (ראו Wilson 1991, וכן Gubrium 2007); זאת אף על פי שגם בארצות המערב הביא העיור לצמיחתם של אגודות וארגוני נשים רבים, כמו למשל בארצות הברית בתקופה שלאחר מלחמת האזרחים, כשבארץ התרחשו תהליכי עיור בקנה מידה גדול (Scott 1987; Karp *et al.* 1991).

אפשר שהעובדה שחיים אורבניים הם הנורמה עבור רוב הנשים במערב, בעיקר עבור הפמיניסטיות שבהן, היא שמונעת את החוקרות הנמנות עם האסכולה המערבית מלראות את הפונקציה המחוללת שינויים ביחסי המגדר בעיר. קל יותר להבחין בקיומה של פונקציה זו ולבחון אותה כשבודקים את השלכות תהליכי העיור על יחסי המגדר בארצות המרכז והפריפריה מבחינה היסטורית וכן

17. ראו Lewis and Foord 1984; Mackenzie 1989; Bondi 1998; Koskela 1999

18. ראו Baron and Bielby 1985; Karp *et al.* 1991; England 1994; Susser 1998

19. Valentine 1989; Pain 1991; Pawson and Banks 1993; Burgess 1998

כשמשווים את מעמד הנשים בעיר למעמדן בכפר, בייחוד בארצות הקולוניאליות והקולוניאליות לשעבר; ומעל לכול, כשבוחנים את השינויים החיוביים שחלו ביחסי המגדר בהשפעת תהליכי האורבניזציה. במקרה של המחקר שלנו, אובדן העיר והיעדרה המתמשך מספק לפחות הסבר חלקי למצבן הנחות של הנשים בחברה הפלסטינית. משום כך אני מציעה לבחון את העיר באופן דיאלקטי, כגורם המאפשר שחרור ודיכוי של נשים בעת ובעונה אחת.²⁰

על בסיס הידע המצטבר במחקר אפשר לטעון כי העיר מילאה תפקיד מרכזי הן בהתפתחות הפמיניזם כתופעה מודרנית והן בשינויים שהתחוללו ביחסי המגדר הישנים ברחבי העולם.²¹ ניצחונה של העיר על הכפר במערב בתקופה המודרנית ועליית קרנה בארצות הקולוניאליות יצרו בעבור הנשים זירה אשר מקנה להן כקבוצה את האפשרות לקרוא תיגר על יחסיהן הבלתי שוויוניים עם הגברים ולערער עליהם. במילים אחרות, הפמיניזם נולד בעיר ולא בכפר, והעיר היא הזירה שבה מתחילים השינויים ביחסי המגדר, גם אם הם לא הושלמו מעולם.

בערים רבות ברחבי העולם ובזמנים שונים הרימו נשים את דגל השינוי. לא היה זה דגל אחיד אלא כל מקום ודגלו, בהתאם לתנאים ששררו בו. נשים בפריז, בלונדון ובאיסטנבול, בניו-דלהי ובטוקיו, בקהיר, בטהרן, בבירות, ביפו, בחיפה, בירושלים ובערים רבות אחרות החלו להשמיע את קולן ולהתארגן, וכך, במאמצים גדולים ותוך כדי מאבק, גם לשנות את יחסי המגדר.²² תחילה אלה היו קולות בודדים, כמו זה של אולימפ דה ג'וז' מפריז שביקשה מהמהפכנים היעקובינים, בעת שהמהפכה נראתה כמנצחת, שיפרעו את חובם לנשים שהשתתפו בה והקריבו את חייהן למענה, אך אלה גמלו להן בהדרתן ממגילת זכויות האדם, שהייתה לא יותר מאשר מגילה לזכויותיו של הגבר (הבורגני). בשנת 1791 ניסחה דה ג'וז' את המגילה האלטרנטיבית – "הצהרת זכויות האישה והאזרחית" – והפקידה אותה בעיריית פריז (ג'ארודי 1982; Scott 1996).

באותה העת בלונדון התחילו מרי וולסטונקרפט וחברותיה את מאבקן של הנשים הבריטיות למען זכויות פוליטיות. בתחילת המאה העשרים פתחו הדא שערואי (شعراوي), נבוייה מוסא (موسى) ומלכ חפני נאצף (حفني ناصف) במאבק

20. ראו למשל Keddie and Baron 1991; Kandiyoti 1996; Fleischmann 2003

21. ראו ושיץ 1947; ח'ליפה 1973; ג'ארודי 1982; חקיקאת 1989; Robertson 1993; Badran 1994; Jayawardena 1994; Basu 1995; Blom 1995; Westfried 1997

22. ראו ושיץ 1947; ח'ליפה 1973; ג'ארודי 1982; חקיקאת 1989; Badran 1994; Jayawardena 1994; Basu 1995; Blom 1995; Afshar 1996

מבוא: "האביב שהיה" מול "יפו כלת הים"

למען זכות הנשים במצרים להצביע, זכותן לחינוך גבוה ולחופש מן הרעלה.²³ גם אַסְמָא טובי (طوبى), מארי שחאדה (شهادة), פֶּפְרִייה צֶדְקִי (صدقی) ואחרות מערים שונות בפלסטין ההיסטורית כמו חיפה, יפו וירושלים שלפני 1948 החלו תובעות את הזכות להשתתף בחיים הפוליטיים, הזכות להשכלה גבוהה והזכות לשחרור האישה הפלסטינית מפרקטיקות פטריארכליות מפלות ורכאניות כמו רצח נשים "בשם כבוד המשפחה", נישואי קטינות ואילוץ נערות להינשא בניגוד לרצונן (ראו ושיץ 1947; Najjar and Warnock 1992).

היחלשות הפטריארכיה

מחקרים על העיר והיחסים המגדריים מראים כי תהליכי העיור הביאו לשינויים ביחסים המסורתיים בין המינים בתוך המשפחה ומחוצה לה, הן במערב והן בחברות הפוסט-קולוניאליות.²⁴

מחקר שערך אלכס וסטפריד (Westfried 1997) בשש ערים מרכזיות בברזיל בין השנים 1960-1994, תקופה שבה התרחשו במדינה זו תהליכי תיעוש ואורבניזציה, מראה כי במקביל עברה באותה תקופה המשפחה העירונית תהליך של דמוקרטיזציה אשר הביא בין השאר להגברת השוויון ביחסי המגדר. בעקבות תהליכים אלו התערערה גם הסמכות הפטריארכלית שהסדירה את היחסים הישנים בין המינים. דוגמה לכך היא התערערות הסטנדרט הפטריארכלי הכפול התובע מאישה רווקה להישאר בתולה עד לנישואים אך בה בעת מקנה לגיטימציה והיתר לגברים, אפילו לנשואים שבהם, לקיים יחסי מין עם נשים אחרות ככל העולה על רוחם (Figueira, אצל Westfried 1997).

כוחם ושליטתם של הגברים בנשים במסגרת המשפחתית בעיר הברזילאית נחלשו והתרופפו גם הם, וכתגובת נגד בוטלו ההגבלות על חופש התנועה של הרעיות, הבנות והאחיות - הגבלות שהוטלו על ידי גברים מתוקף סמכותם הפטריארכלית המסורתית. כך למשל הוסרה ההגבלה אשר מנעה את הצטרפותן של נשים לשוק העבודה או התנתה אותה באישור מהגברים (שם, 199). שינוי חשוב אחר שחל בעקבות תהליכי העיור היה הפחתת תלותן של נשים בגברים בקביעת זהותן החברתית, הכלכלית והרגשית (Muraro, אצל Westfried 1997). תהליך האורבניזציה ומה שהיה כרוך בו - השתתפות בשוק העבודה,

23. ראו ח'ליפה 1973; Jayawardena 1994; Badran 1994;

24. Robertson 1993; Klomegah 1997; Lofstrom 1997; Srinivasan 1997; Westfried 1997

בפוליטיקה, בהשכלה ובארגוני נשים - פתח לפני נשים אפשרויות חדשות אשר הביאו להבניית זהות עצמאית, בלתי תלויה בזו של הגברים, וערערו את התפיסה המסורתית הרואה באישה רעיה ואם ותו לא (שם). על פי מחקרה של מורארו, 70% מן המרואיינות מהעיר ריו דה ז'ניירו - משכילות ובעלות קריירה ומקצוע - הצהירו כי הן מעדיפות חיי רווקות על חיי נישואים (שם).

תהליכי העיור בקניה החלו תחת המשטר הקולוניאלי. אחוז גדול מן הנשים המהגרות הצטרפו לשוק העבודה כרוכלות, ורבות מהן החליטו להעתיק את מקום מגוריהן לעיר לצמיתות ובכך השתחררו משליטת הגברים או מנישואים אומללים. ואכן, מעברן של הנשים לעיר איים להפקיע מן הגברים את שליטתם הכלכלית בנשים - אוכדן שליטה שמשמעותו פעמים רבות גם אוכדן השליטה במיניותן (שם).

גם בסין, גלי ההגירה האחרונים מן הכפר לעיר שהחלו בשנות השמונים של המאה שעברה הביאו לשינויים משמעותיים ביחסי המגדר המסורתיים. הת'ר שיאוצ'ואן ג'ונג, שחקרה הגירת נשים, הראתה למשל כי באמצעות מעורבותן הפעילה של נשים מהגרות בשוק העבודה העירוני הן אתגרו גם את הגדרות התפקידים המגדריות המסורתיות וגם את הגבולות המרחביים והחברתיים - כלכליים המכניים שיועדו להן (Zhang 1999, 21).

שובא סריניוואסן (Srinivasan 1997), שחקרה את השפעת תהליכי העיור על מצבן של נשים בהודו, משווה את השפעותיהם של שני תהליכים שונים על יחסי המגדר ועל מעמדן של נשים הודיות מהמעמדות הנמוכים: מודרניזציה של הכפר ופיתוחו מחד גיסא, ואורבניזציה ותיעוש העיר מאידך גיסא.²⁵ האורבניזציה קדמה לפיתוח הכפר והחלה מיד אחרי שחרורה של הודו מן הקולוניאליזם הבריטי. תיעוש העיר ופיתוחה גררו גלי הגירה עצומים מן האזורים הכפריים והביאו להתרחבות המרכזים העירוניים ולהיווצרות שכונות עוני בשוליהם. המתכננים ומקבלי ההחלטות, שחששו שמא תגביר התופעה את שיעורי הפשיעה ותיצור בעיות דיוור, העתיקו את מוקדי הפיתוח, החל בשנות השבעים, מן המרכזים העירוניים לאזורי הכפר במטרה לעודד את האזרחים להישאר בהם (שם). הנחתם הייתה כי מודרניזציה של הכפר תוביל לשינויים חברתיים ודמוגרפיים בתחום ההשכלה, היחסים בין הקסטות והיחסים בתוך המשפחה.

מחקרה של סריניוואסן הפרך את ההשערה הזאת והראה כי פיתוח הכפר דווקא הנציח את פערי המעמדות וקיבע את תפקידי המגדר המסורתיים, וכך

25. לשם כך השוותה החוקרת מצד אחד בין שני כפרים - כפר שעבר תהליך של פיתוח ומודרניזציה וכפר אחר שלא, ומצד שני השוותה בין מצבן של נשים שהיגרו לעיר לנשים שנשארו בכפר.

מבוא: "האביב שהיה" מול "יפו כלת הים"

הרע את מצב הנשים הכפריות בהודו. הגירתן של נשים מן הכפר לעיר, לעומת זאת, הייתה מלווה באוטונומיה תעסוקתית ובהקמת קבוצות תמיכה לנשים, ודבר זה הביא לשבירת הגבולות המגדריים והמעמדיים ולהפחתת תלותן של נשים בגברים.

גם ולנטיין מוע'דס (Moghadam 1993), במאמרה על הפוליטיקה של המגדר בארצות אסלאמיות, טוענת טענה דומה: לדבריה, בכל מקום שהתיעוש, האורבניזציה והפרולטריוזציה מוגבלים – כוחה של הפטריארכיה מונצח; לעומת זאת במקומות ברחבי העולם המוסלמי שהתהליכים האלה מתרחשים – השתפר מעמדן של הנשים באורח ניכר (Moghadam 1994; 2003).²⁶

סמירה אע'אסי (Aghacy 2001) בוחנת ספרות נשים לבנונית. היא מנתחת את מעמדה של העיר בעיני הדמויות הנשיות ביצירותיהן של סופרות לבנוניות על פני פרק זמן של ארבעים שנה. אחת ממסקנותיה המרכזיות היא כי העיר והאווירה האורבנית השוררת בה משמשת לנשים מפלט ממגבלות המסורת הפטריארכלית האופייניות לחיים בכפר. ספרות הנשים מתמקדת בעיר הן כמקום סימבולי והן כמקום ממשי, ובשתי צורותיה היא משמשת את הנשים כזירה פוטנציאלית לחיי חופש פרטי ולמעורבות ציבורית ומחויבות פוליטית. חשיבות העיר ביצירות ספרותיות אלו כמקום משחרר מודגשת על רקע ההגבלות הרבות שמטילה על נשים המסורת הפטריארכלית בכפר. העיר, לעומת הכפר, מקנה לנשים מרחב וכלים תרבותיים המאפשרים להן להתגבר על הגבלות המרחב הביתי. הנשים המוצגות ביצירות אלו מסוגלות לממש את הפוטנציאל האישי שלהן במרחביה הפתוחים של העיר, וחלקן אף עושות שימוש בגופן ובמיניותן כשהן בעיר.

תהליכי העיור והטרנספורמציות החברתיות שעברו על החברה הלבנונית, בייחוד השינויים במבנה המשפחה וביחסי המגדר בה, גרמו לדעת אע'אסי להפיכת העיר מאז שנות החמישים של המאה העשרים לזירת ההתרחשות העיקרית ביצירות הספרותיות הנכתבות בידי נשים, עד כדי יחס אובססיבי כמעט. יעידו על כך כותרות היצירות שבהן מככתב העיר בירות כגיבורה ראשית: הרומנים פְּרִיד פִּירוּת (بريد بيروت, דואר בירות, 1992) מאת הנאן אלשיח' (الشيخ),²⁷ פִּירוּת אלאזקה ואלמטר (بيروت-- الأزقة والمطر, בירות של הסמטאות והגשם, 1974) מאת רפיף פִּתוּח (فتوح), טאאר מן אלקמר: קצה ען בירות (طائر من القمر -

26. הבדלים דומים בין העיר לכפר ביחסי המגדר נצפו גם בגאנה בתחום של דפוסי נישואים (Klomegah 1997). המחקר בנושא מראה כי אחוז הנישואים הפוליגמיים בעיר נמוך הרבה מזה שבכפר, כאשר הנישואים הפוליגמיים בכפר

נהוגים בקרב כל הקבוצות האתניות. ראו Pool, אצל Klomegah 1997.
27. ספר זה ראה אור בעברית בהוצאת כרטא (2001) תחת הכותרת פִּירוּת בלוז. תרגמה מאנגלית דינה מרקון.

قصة عن بيروت, **ציפור מן הירח: סיפור על בירות**, (1996) מאת ליליאן עסיראן (عسيران), ואחרים.

העיר ביצירות אלו נושאת הבטחה לשחרור האישה מהשגרה הביתית ולהתנסויות חדשות. היא מתבררת כמקום שמאפשר אנונימיות, חירות, נון-קונפורמיות ואינדיבידואליזם, ובכך מהווה ניגוד חריף לעברן של הדמויות הנשיות, המזוהה עם הכפר המסורתי. בהגיען העירה, העיר הגדולה מיד "מסתערת" על חושיהן בשלל גירויים ובתנועה הבלתי פוסקת שבה, כפי שניסח זאת זימל (2005 [1903]). חוויית האנונימיות בעיר, כפי שעולה מיצירות אלו, נותנת לנשים הזדמנות לשיטוטים ללא פיקוח ולחופש מיני הרחוקים מרחק רב מן התפקידים המסורתיים הנכפים עליהן בכפר. אחד מאתרי החירות שהעיר מציעה לנשים ביצירות ספרותיות אלו הוא בית הקפה, המככב ברומנים רבים, ובו הציבורי והפרטי נשזרים זה בזה והופכים לגורם המפצה על ההגבלות הביתיות (Aghacy 2001).

ניכר שהעיר בספרות הנשים נתפסת כמקום שבו מתעצבות שאיפות המערערות על הסדר המגדרי ועל הערכים הפטריארכליים. עם זאת, רצונן של גיבורות ספרות הנשים להשיג מעמד שווה לזה של הגברים אינו מוגשם באמצעות החופש המיני שהעיר מתירה, אלא דרך עבודה והגשמה עצמית. כך הדבר למשל באֶנא אַחיא (أنا أحيا, **אני שורדת**, 1958) מאת ליליאן בעלבכּי (بعلبكي), וכן באלמדינה אלפארע'יה (المدينة الفارغة, **העיר הריקה**, 1992) מאת ליליאן עסיראן.

מרבית היצירות הספרותיות שנכתבו בידי נשים אמנם לא נמנעו מלבקר את ההיבטים השליליים שבחיי העיר, אולם ניכר כי על אף מגרעותיה, הקשיים והשחיתות שניתן למצוא בה, רק לעתים רחוקות ראו הנשים בחיי הכפר אלטרנטיבה לחיים העירוניים. מכאן שלמרות חסרונותיה של העיר בעיני גיבורות הסיפורים, ואף שלעתים הגברים הופכים אותה לסיוט בעבורן, הן מוסיפות לתבוע את זכותן להתגורר בה ולהיות חלק ממנה.

מסקנה חשובה נוספת על נשים והעיר היא כי זו האחרונה אינה משנה את חייהן של נשים מיד עם הגיען אליה. דפוס החיים הכפרי עשוי להמשיך ולדבוק במהגרות (כמו במהגרים) במשך תקופות ארוכות. בהקשר זה קבע וירת:

יש לצפות שהשפעותיה [של העיר] על אורחות החיים לא תגרומנה לחיסולן המוחלט של צורות ההתאגדות החברתיות ששלטו בעבר. לפיכך בחיי החברה מוטבע חותם של החברה העממית (folk society) מתקופה קודמת, אשר צורות היישוב האופייניות לה היו המשק החקלאי, האחווה והכפר. השפעה היסטורית זו מתחזקת בעקבות נסיבות הגיוס של אוכלוסיית העיר עצמה מן הכפר, אשר בו שולט עדיין אורח חיים המזכיר את צורת הקיום הקודם. לפיכך אין לצפות למצוא הבדל חד וחסר המשכיות בין טיפוס האישיות של בן הכפר לבין זה של בן העיר (וירת 2005 [1938], 93).

מבוא: "האביב שהיה" מול "יפו כלת הים"

כל אלה מצביעים על הצורך לבחון את העיר באופן דיאלקטי, הן כמקום מדכא והן כמקום משחרר. בחינה כזאת מאפשרת לנו לבחון בביקורתיות את המרחב הציבורי העירוני ואת ההבחנה הקלאסית בין הפרטי לציבורי.²⁸

התארגנויות נשים וכינון הגבול בין ה"פרטי" ל"ציבורי"

תהליכי עיור והחיים בעיר מצמיחים בכל העולם תופעה חדשה הממלאת, כפי שנראה בהמשך, תפקיד משמעותי בעיצובם מחדש של יחסי המגדר במרחב האורבני, הציבורי והביתי: הצטרפותן של נשים לאגודות ולארגונים קיימים, משותפים לגברים ולנשים, והקמתם של אגודות וארגונים פמיניסטיים, מקצועיים ואחרים משלהן.²⁹ ארגונים אלה מאפשרים עיצוב מחדש של היחסים המגדריים. בהודו למשל, המעבר לעיר והחיים בה, אפילו במשכנות העוני, פתחו בפני הנשים אפשרויות חדשות להתארגנות במסגרות שאינן קיימות בכפר – התארגנות שמילאה תפקיד מרכזי בשיפור מצבן (Srinivasan 1997). יצירת אפשרויות אלה בעיר היא תוצאה של אופיו השונה של המרחב האורבני מזה הכפרי מבחינת

28. על הדיון בהבחנה המרחבית-מגדרית בין ה"פרטי" ל"ציבורי" בתיאוריות הפמיניסטיות ראו לדוגמה הרצוג 1994; England 1994; Pateman 1989; Cooper 1997; Bondi and Domosh 1998; Ploeg 2006

29. Scott 1987; Alvarez 1990; Jayawardena 1994; Moghadam 1994; Srinivasan 1997; Westfried 1997. חוקרים אחרים, כמו אלווארז ווסטפריד, מייחסים את השינויים ביחסי המגדר ובמעמדן של הנשים בעיר, כמו גם את צמיחתם של ארגוני נשים, לגורם ההשכלה הפורמלית, להשתתפות בכוח העבודה או להשתייכות המעמדית. סריניוואסן (Srinivasan 1997) חולקת על קביעה זו; לטענתה, לא ההשכלה או ההשתתפות בכוח העבודה כשלעצמן הן שמביאות ל"שחרור" הנשים ולשיפור מעמדן. הנשים שהשתתפו במחקרה בהודו היו כולן נשים עובדות, כפריות ועירוניות כאחד. ההשכלה בקרב נשים מן הכפר לא הצליחה לגרום לשינוי כלשהו במעמדן המסורתי ובזכויותיהן, ולעומת זאת נשים עירוניות ללא כל השכלה פורמלית התארגנו ועמדו על זכויותיהן בשוק העבודה, ואף הצליחו לגרום לכך שהבעלים שלהן ימלאו חלק ממטלות משק הבית (שם, 100). מכאן הסיקה החוקרת שמה שהביא לשינויים ביחסי המגדר ובמעמדן המסורתי של הנשים הוא לא ההשכלה או ההשתתפות בכוח העבודה אלא עצם החיים בעיר. בהודו, מוסיפה החוקרת, החינוך לא הביא לשינוי חברתי, וכמו במקומות אחרים בעולם הבלתי מתועש (דוגמת החברה הפלסטינית בתקופה הנחקרת), ההשכלה משמשת כגורם שנועד לשפר את סיכויי הנשים בשוק הכלות או בשוק העבודה (שם).

חלוקת המרחב והיחסים החברתיים: התרופפות, עד כדי שבירה לעתים, של הסדר הישן המבוסס על הבחנה בין קסטות. השינוי בסדר הישן אפשר גם יותר שוויון בין נשים ממעמדות שונים. כך נחלשה למשל תלותן של נשים מקסטות נמוכות בנשים מקסטות בעלות סטטוס גבוה בכל הנוגע לפרנסה, כפי שהיה קיים בעבר בכפר (שם, 95).

אם נחזור לעיר הברזילאית, פעילות בארגונים קהילתיים שם הביאה נשים לאתגר את יחסי המגדר הבלתי שוויוניים והבלתי מאוזנים במסגרות המשפחתיות שלהן ועודדה את העצמתן גם מחוץ למסגרות אלו (Alvarez 1990). אווה בליי טוענת כי מעורבותן של נשים בארגונים ציבוריים במרחב העירוני ממלאת תפקיד חיוני בהעצמתן גם בתוך המסגרת המשפחתית (Blay אצל Westfried 1997).³⁰ כלומר, הכוח והשליטה שנשים אלו רוכשות בפעילותן במרחב הציבורי מחזקים אותן במרחב הביתי (שם, 99-100). יתר על כן, צמיחתם של ארגוני הנשים והארגונים הפמיניסטיים במרחבים האורבניים גורמת למתיחת גבולותיו של המתחם הפוליטי בחברה האזרחית ולהגדרתו מחדש.

המרחבים האורבניים פותחים בפני נשים מגוון של מקצועות חדשים הדרושים בשוק העבודה, כמו גם את מרחבי הפנאי והתרבות. החיים בעיר וההזדמנויות השונות שמרחביה מציעים לנשים עובדות ובעלות מקצוע מאפשרים להן, או לפחות לחלקן, חיים עצמאיים, הרחק מן המגבלות של הקהילה בעיירה הקטנה או בכפר. גם בתחום האישי והפרטי פתחו מרחביה של העיר אפשרויות חדשות בפני נשים. למשל, לנשים שחפצו בחיי זוגיות ומשפחה הציעה העיר חופש בבחירת בן זוג ושחרור מכפייה ומלחץ האינטרסים המשפחתיים, גם אם הדבר אילץ אותן להתעמת עם השקפת העולם ואורח החיים הנהוגים במסגרת הפטריארכלית המסורתית.

מורכבותו של ההקשר הפלסטיני מחייבת את פרישתו של הדיון התיאורטי גם בשאלת הקשר בין הקולוניאליזם, תנועות הנשים וההתעוררות הלאומית. הדברים נכונים במיוחד על רקע הטענה, שהפכה למעין מוסכמה, שלפיה קיים "קשר אורגני", כניסוחו של אדוארד סעיד (Said 1993), בין המאבק לשחרור האישה בארצות הקולוניאליות ובין ההתעוררות הלאומית שם. אחת הנגזרות של הטענה הזאת היא שהפמיניזם לא היה תופעה מערבית ייחודית, אלא צמח גם במדינות הפוסט-קולוניאליות תוך כדי השחרור מן הקולוניאליזם (ראו Yuval-Davis 1997).

מטענה זו משתמע כי המאבק למען שחרור לאומי ממלא תפקיד הכרחי ואף מהווה תנאי מוקדם למאבקים לצמיחת תנועת הנשים וארגוניה ולשינויים

³⁰ ראו גם Everett 1989; Moser 1991; Srinivasan 1997

מבוא: "האביב שהיה" מול "יפו כלת הים"

ביחסי המגדר. מכאן ניתן לטעון כי צמיחת ארגוני נשים בחברה הפלסטינית בתקופת המנדט, והתמורות שחלו במצבן של נשים בעיר, היו בין השאר תוצאה של ההתעוררות הלאומית ושל המאבקים האנטי־קולוניאליים. בהקשר לכך יש הטוענים כי אם חלה נסיגה כלשהי ביחסי המגדר ובפעילות הציבורית של הנשים הפלסטיניות בישראל אחרי 1948, הרי יש לייחס את הדבר דווקא לקטיעתו של תהליך ההתעוררות הלאומית הפלסטינית עם קום מדינת ישראל ולא בהכרח להיעלמותה של העיר. אינני מסכימה עם טענות אלו. אמנם יש חפיפה בזמן בהתפתחות הפמיניזם והתנועה הלאומית העירונית, אולם אין כאן בהכרח קשר סיבתי ואין להניח כי התנועה הלאומית היא הסיבה לצמיחת הפמיניזם. קשר כזה קיים, גם בתיאוריה וגם בפרקטיקה, אך יש גם סימנים לכך שהפמיניזם הטרם במקרים מסוימים את התגבשות התודעה הלאומית.

המאבק לשחרור לאומי בארצות הקולוניאליות

ניתן לראות במאבקים האנטי־קולוניאליים לשחרור לאומי מעין מקבילה שמעולם לא הושלמה של המהפכה הבורגנית־דמוקרטית שהתחוללה במערב. במהפכות אלו השתתפו שכבות חברתיות שונות שעד אז היו מחוץ לכמת האירועים ההיסטורית, כמו אותה קטגוריה עמומה של המעמד השלישי (הבורגנות העירונית אך גם האיכרות).³¹ נשים היו אחת מהקבוצות החברתיות הללו, ועצם השתתפותן בתהליך דרבנה אותן לערער על הסדר החברתי המגדרי על ידי הקמת ארגונים עצמאיים, כפי שקרה בעקבות המהפכה בצרפת (Scott 1996).

גם המאבקים לשחרור לאומי בארצות הקולוניאליות התחילו כתהליכים דמוקרטיים, ואף בהם השתתפו קבוצות חברתיות שונות, לרבות נשים. אולם במקרים רבים, בייחוד בעולם הפוסט־קולוניאלי, היה ברור שקבוצות רחבות של נשים משתתפות בתהליך השחרור הלאומי – נוסף על מאבקהן למען מימוש אינטרסים ספציפיים – לא רק כדי להשתחרר מן הכובש הזר אלא גם כדי להיחלץ מן הדיכוי והאפליה שהיו מנת חלקן בחברתן פנימה.³²

31. מאוחר יותר אמנם נבלם תהליך זה במידת מה כאשר הבורגנות הצליחה לכפות את שליטתה על שאר השכבות והמעמדות החברתיים וליהפך להגמונית. "מתחתה" והרחבת גבולותיה של הדמוקרטיה לשאר השכבות והמעמדות החברתיים היו פונקציה של גורמים רבים, ובהם יכולת האיום של יריבותיה.

32. אולם גם מאבקים אלו נבלמו בסופו של דבר על ידי השכבות הבורגניות המקומיות שהצליחו, תוך עריכת הסדרים עם המעצמות הקולוניאליות לשעבר, לכפות את שליטתן על שאר המעמדות והשכבות. זאת כאשר מצד אחד העצמאות הפורמלית

אינני טוענת שאין קשר בין המאבק לשחרור האישה ובין ההתעוררות הלאומית בארצות הקולוניאליות; קשר כזה אכן קיים, אך הוא לכל היותר קשר קונטינגנטי ומיזוג (conflation) בין סיבות ולא קשר סיבתי ישיר. קריאה דקדקנית וביקורתית של ההיסטוריה הן במערב והן בארצות הקולוניאליות מראה כי למעשה אף אחד מן התהליכים הללו לא היה מתרחש מחוץ לעיר. כשם ש"הדמוקרטיה היא בראש ובראשונה תופעה אורבנית" (נורדיא 1995, 76), כך גם הלאומיות המודרנית היא בעיקרה כזאת. עניין זה מנוסח בקביעתו האירופוצנטרית של פוקויאמה כי "הלאומיות והדמוקרטיה הינן לאמתו של דבר שני צדדים של אותו מטבע, עניין אשר מתברר [במיוחד] כאשר בוחנים את שתי התופעות מפרספקטיבה היסטורית או סוציולוגית" (פוקויאמה 1995, 93). תנועות השחרור של הנשים בעולם הפוסט-קולוניאלי הופיעו לאחר הופעתן בעולם המערבי, בין השאר בשל מצבה של העיר, אולם כאמור, במקרים רבים הטרימו תנועות הנשים בארצות הכיבוש את המאבק הלאומי.

ניצחונה של העיר בעידן המודרני היא שאפשרה תהליכים של התארגנות פוליטית ומאבקים לאומיים, מעמדיים, מיניים ופמיניסטיים. בארצות הקולוניאליות והפוסט-קולוניאליות, גם העיור וגם התהליכים האלה התחילו בעקבות צירוף הקולוניות לשוק הקפיטליסטי העולמי. עם זאת, מובן שאין בכך כדי לטעון שהעיר בארצות הקולוניאליות והקולוניאליות לשעבר "הומצאה" על ידי המערב, שכן ערים התקיימו בחלקים שונים של העולם בתקופות שונות בהיסטוריה, בעת העתיקה כמו בימי הביניים, וכבר אז ניתן היה לזהות בהן סימנים ייחודיים – זיקות, יחסים חברתיים ואורחות חיים נבדלים מאלה שבאזורים הכפריים.³³

הסוּתה את התלות הכלכלית באימפריאליזם, ומצד שני, בתמורה להסדר, המדינה התחייבה לשמור על הסדר החברתי-פוליטי.

33. אופייה השונה של העיר לעומת הכפר וסוגי הקשרים החברתיים בה, גם בתקופות קדם-מודרניות, מתגלים מתוך דוגמאות היסטוריות שונות. למשל, כיבוש אסיה בידי אלכסנדר מוקדון וניצחונו על דריווש מלך פרס, כשהאצולה המקומית מתמסרת לו ומוסרת את אוצר המדינה בלי התנגדות ניכרת ואילו הערים עומדות בפניו ואינן נכנעות; כך גם הובסו הפרסים שתקפו את יוון בשנת 480 לפנה"ס בשל התנגדות תושבי אתונה; בשנת 1415 ניצח הנרי החמישי מלך אנגליה את הצרפתים בקרב אֶזֶ'נְקוֹר (Agincourt) אך במשך שבע שנים אחר כך נכשל בניסיונותיו להכניע את ערי צרפת. דוגמה אחרת הממחישה את הבדלי האופי בין העיר לכפר היא הבדלי התגובה לכיבוש של מצרים בידי נפוליאון בשנת 1798. אלג'ברתי, ההיסטוריון המצרי הנודע בן התקופה, מדווח כי לעומת המרחב הכפרי "בו חגגו האנדרלמוסיה [...] השוד, הביזה [...] ומעשי הרצח" (אלג'ברתי 1997 [1806], 107), התגובה לפלישה בערים, כמו קהיר ואלכסנדריה, הייתה התנגדות

מבוא: "האביב שהיה" מול "יפו כלת הים"

טענתי באשר לחברות הפוסט-קולוניאליות היא שהקשר בין הפמיניזם, הלאומיות והקולוניאליזם מתהווה בעיר והוא מייצר מעין קשר סיבתי ביניהם. הקולוניאליזם אחראי להתפתחות העיר המודרנית בארצות שאליהן הוא פולש לתועלתו ולצורכי השוק שלו (בין השאר בכך שהוא גורם להתרוששות האיכרים, שכתוצאה מכך מהגרים לעיר). העיר בתורה מצמיחה מעמדות וכוחות חדשים, לרבות שכבת אינטליגנציה עירונית (נשים וגברים כאחד). אלה פותחים במאבקים דמוקרטיים ואנטי-קולוניאליים שונים – לאומיים, מעמדיים ומגדריים, החוברים יחדיו ושואפים לערער את השליטה הקולוניאלית ולהשתחרר ממנה. אולם ממחקרים שנעשו על ארצות קולוניאליות לשעבר כמו מצרים והודו³⁴ עולה כי ניצני השינוי הראשונים ביחסי המגדר, כמו גם קולות ראשונים המבקשים להשוות את מעמדן של הנשים לזה של הגברים, כחלק מן התנועות הרפורמיות, מתחילים להופיע לפני ההתעוררות הלאומית.

אפאונה בסו מציינת כי צמיחתה של תנועת הרפורמה בהודו, שאחד מעמודי התווך הרעיוניים שלה היה הקריאה לשינוי מעמד האישה והיחסים בינה ובין הגבר בחברה ההודית, הטרימה את תהליך יצירתה של הזהות הלאומית ובניית האומה. תנועה זו ראשיתה כבר בסוף המאה התשע-עשרה בקרב האינטליגנציה העירונית, אשר צמחה כאמור בעקבות תהליכי האורבניזציה שליוו את חדירת הקולוניאליזם. התנועה התחילה לפעול בערים כלכתה, בומביי ומאוחר יותר גם במדרס, יצאה נגד מנהגים כמו הפוליגמיה והסאטי,³⁵ וקראה להעניק לנשים זכות לבעלות על רכוש (Basu 1995).

במצרים, קולות ראשונים התובעים שינויים ביחסי המגדר התחילו להישמע בתקופה מוקדמת אף יותר. פלישת נפוליאון למצרים בשנת 1798 הפכה את קהיר לכימת אירועים ושינויים היסטוריים. המפגש שנוצר בעקבות הפלישה בין הכובשים לאוכלוסייה המקומית חשף אותה לפרקטיקות חיים שלא הכירה, בין השאר בתחום היחסים בין המינים (אלג'ברתי 1997 [1806]). כך למשל נחשפו נשות העיר שנהגו להיפגש בקביעות בחמאם (בית המרחץ הציבורי) לדפוס יחסים

מאורגנת. בעלי המלאכה והסוחרים, שהיו מורגלים בהתארגנות מתוך ניסיונם כחברי גילדות והתאגדויות מקצועיות שונות, הצמיחו מתוכם הנהגה שהחלה לארגן את תושבי הערים להתנגדות לפולשים. הם הקימו ועדים עממיים, מעין סובייטים, בנו בריקדות, חילקו נשק לתושבים, אספו כספים ומזון וחילקו אותם להמוני המתנגדים. לעומתם, הממלוכים בעלי הממון, בדומה לכפריים, דאגו איש איש לנפשו.

34. ראו ח'ליפה 1973; Basu 1995

35. המנהג שלפיו אישה שמתאלמנת שורפת את עצמה, מרצונה או בכפייה, יחד עם גופת בעלה.

חדש מבחינתן, כמו סיפורה של חברתן זְבִידָה אֶלְרַאשְׁדִּיהַ, בת העיר שנישאה לאחד הגנרלים של נפוליאון, ז'אק פרנסואה מנו (Menou), שבעקבות נישואיו התאסלם ושינה את שמו לעבדאללה. במפגשים בחמאם עם חברותיה הסקרניות סיפרה להן זְבִידָה על טיב יחסיה עם בעלה, ובכך פתחה להן צוהר לעולם שלם שלא הכירו. היא סיפרה על הדרך המיוחדת שהוא נוהג בה ותיארה את גינוניו החברתיים – כיצד הוא מציג אותה לחבריו ולמכריו, פותח לפניו את הדלת ומאפשר לה לעבור לפניו, מתכופף להרים את מטפחתה כשהיא נשמטת מידה, ועוד כהנה וכהנה גינונים של כבוד. הנשים, אשר גמעו בשקיקה את סיפוריה של זְבִידָה על יחסו של בעלה, שהיה שונה כל כך מיחסם של הגברים שלהן, גמרו אומר לשלוח מזכר להוד מלכותו "הסולטן בונפרטה" בתביעה שיוורה לבעלים במצרים לשנות את יחסם לנשותיהם ומעתה ואילך להתחיל לנהוג בהן כפי שעבדאללה מנו נוהג באשתו זְבִידָה (ח'ליפה 1973; Jayawardena 1994).

אופיו הנסיבתי של הקשר בין ההתעוררות הלאומית ובין קיומם של ארגוני נשים והתרחשותם של שינויים ביחסי המגדר בולט עוד יותר על הרקע הספציפי של ההיסטוריה הפלסטינית. בשנת 1948 נקטע המאבק לשחרור לאומי בשני חלקי החברה הפלסטינית שנותרו בפלסטין ההיסטורית: בגדה המערבית ורצועת עזה, ובחברה הפלסטינית בישראל. עם זאת, בשטחי הגדה והרצועה, שבהם העיר הוסיפה להתקיים, נמשכה פעילותם של ארגוני נשים – הן כאלה שנוסדו לפני 1948 והן כאלה שנוסדו לאחריה, זאת נוסף על שינויים אחרים ביחסי המגדר (ראו טוקאן 1985). לעומת זאת, בחברה הפלסטינית בישראל שאיבדה את עריה, הפעילות הציבורית של הנשים התמעטה ופעילותם של ארגוני הנשים פסקה כמעט לחלוטין.

על הספר שלפנינו

ברוח "המשוטט" של ולטר בנימין אני מציעה לקוראים מסע בתוך ההיסטוריה של החברה הפלסטינית, שעברה, בסוף המאה התשע-עשרה ובמחצית הראשונה של המאה העשרים, תהליכי אורבניזציה מואצים. היות שהיסטוריה זו עדיין לא נכתבה במלואה, ובשל החרבתם של הארכיונים, החיפוש אחר עקבות של קיום אורבני ייעשה בדרך של ליקוט אפיזודות ופרגמנטים של עדויות לזיקות וליחסים החברתיים שהלכו והתגבשו, ובמיוחד לשינויים שחלו במעמד הנשים וביחסי המגדר במציאות העירונית המתהווה. הספר שופך אור על אופציות חדשות שנפתחו לפני נשים במרחבים העירוניים ומציג כמה מן התמונות והאפיזודות שנקלטו בערשת המחקר שלי, שבהן נראות נשים נוכחות במרחבים הציבוריים.

מבוא: "האביב שהיה" מול "יפו כלת הים"

תוך כדי שוטטות נבקר במרחבים, בזירות ובאתרים הרבים שהעיר הציעה לתושביה, ובמיוחד לנשים שבהם. נעיין בכמה מעשרות העיתונים שיצאו לאור בערים הפלסטיניות (אשר מספרם הכולל הגיע בתקופה הנחקרת ליותר מ-200) ואשר עסקו במגוון רחב של נושאים כמו פוליטיקה ואקטואליה, מעמדות, דת, משפט, כלכלה, חקלאות, רפואה, תרבות, ספרות וקולנוע. יתר על כן, נסיר, ולו חלקית, את הלוט מעל השתתפותן של נשים, בעיקר המשכילות שבהן, בשיח הציבורי באמצעות פרסום, כתיבת כתבות, מאמרים ותגובות ולעתים אף עריכה, ואף באמצעות השתתפותן בדיונים ציבוריים נוקבים. נבדוק עד כמה הצליחו נשים ליצור מרחבים של כתיבה ושיח פמיניסטיים בעיתוני התקופה, וכיצד הסעירו את הרוחות פעולות מחאה של נשים, כמו הסרת הרעלה בפרהסיה. עוד נצביע על חלקם של גברים בדיונים בסוגיות מגדריות ונשאל כיצד שיקפו דיונים אלו את הוויכוח בתוך "המגדר השליט" - ויכוח אשר הביא לסדיקתה של ההגמוניה הגברית וליצירת פרצה אשר דרכה נכנסו נשים לזירת הדיון הציבורי, כפי שקרה גם בארצות קולוניאליות אחרות.

מן הדיון בשיח שנוצר על מעמד האישה נעבור לפרקטיקות הפעולה של הנשים בעיר. נסקור כמה מן ההתארגנויות הרבות והמגוונות שהקימו נשים בערים - התארגנויות פוליטיות-לאומיות, ארגוני רווחה, ארגוני סטודנטיות, אגודות פועלות ואגודות מיליטריסטיות ומחתרתיות. האידיאולוגיות שברקע מגוונות, ולא כולן מתואמות. בין הפרקטיקות הללו נמצא איגודים מקצועיים, קבוצות פמיניסטיות וגם נשים שפעלו כיחידות.

במעשה השוטטות ברחבי העיר הפלסטינית, המשולה לנסיעה "אל מה שחלף ומה שהיה", כדברי בנימין (2003, 100), נחלוף גם על פני מרחבי הפנאי והתרבות, סממני העירוניות המובהקים - האגודות והמועדונים הרבים שהוקמו, כמו מועדוני הספורט והתרבות. בהקשר זה, שניים ראויים לאזכור מיוחד: מועדוני הטיס ואגודת צער בעלי חיים. אף שנשים אינן מעורבות בפעילותם, עצם קיומם יש בה להצביע על רוח התזזית העירונית. העיתון פלסטין דיווח על מועדון טיס שפעל בעכו, ככל הנראה בשותפות בריטית, ובירך על מספר המצטרפים לשורותיו, ש"הגיע ל-27 צעירים, כולם לומדים טיס" (פלסטין, 26.11.1932). העיתון מעלה על נס את "נהירת צעירינו המקומיים ללימודי מקצוע זה שיביא תועלת למולדתנו האהובה, במוקדם או במאוחר" (שם). בשנים 1944-1945 נוסדו בירושלים מועדון טיס ערבי וחברת תעופה מסחרית בהשקעה של בעלי הון וחברות ערביות. החברה המסחרית עמדה בקשר עם חברת התעופה המצרית (ושיץ 1947, 114). החידוש זכה להצלחה רבה כל כך עד שהטיסה הפכה למנהג קבוע בקרב האליטה הפלסטינית ולאחד האמצעים להתקרבות פוליטית וכלכלית בין ארצות המזרח התיכון (שם, 115).

אגודת צער בעלי חיים (ג'מעית אלרפק באלחיואן, جمعية الرفق بالحيوان) נוסדה ביפו בשנת 1922. דברים על האגודה התפרסמו בעיתון פלסטין בעקבות קריאה מטעמה לציבור לתמוך בפעילותה - קריאה שנועדה להביא גם לשינוי תודעתי בקרב הציבור באשר ליחס הנאות כלפי בעלי חיים. באותו פרסום דיווח העיתון, בשמו של מזכיר האגודה אחמד סמיח אלח'אלדי (الخالدي), כי האגודה הקימה בית חולים לבעלי חיים בשכונת ח'אן אלדרהלי בעיר בניהולו של הוטרנר תופיק אלחלאק (الحلاق). עוד דווח על הסכמה שהושגה בין האגודה ובין המשטרה והמועצה העירונית להביא בעלי חיים פצועים וחולים לבית החולים הוטרנרי ולהעמיד לדין בבית המשפט העירוני מתעללים בבעלי חיים (פלסטין, 2.6.1922).

בהמשך יביא אותנו השיטוט במרחבי הפנאי בעיר הפלסטינית אל הגנים הציבוריים, אל בתי הקפה והמסעדות, אל חופי הרחצה ואל רחבות הריקודים הרבות, חלקן במועדוני לילה וחלקן בבתי הקזינו. כמו כן ניחשף לנוכחותן של נשים בחיי הבוהמה ובשדה האמנות הפלסטית, בתיאטרון ובבתי הקולנוע. רבים מן המועדונים הנזכרים פתחו את שעריהם לנשים - בין כחברות וכפעילות, בין כמרצות, ספורטאיות, זמרות ומוזיקאיות. לא תמיד הייתה כניסתן מובנת מאליה, וחלקן, בעיקר בערי פנים הארץ, נאלצו להיאבק על זכותן להיות נוכחות ולהשתמש במרחבים האורבניים הציבוריים.

תופעה חברתית אחרת שהצמיח הקיום האורבני בתקופה הנחקרת, ושאף היא נעלמה ממרחבי הפנאי עם חיסול הערים והיעלמותן, היא הפסטיבלים העממיים. נתבונן מקרוב באחד מהם, אשר כונה "חגיגות אלנפי רובין" (מוסם אלנפי רובין, موسم النبي روبين), וננסה לעמוד על סוד קסמם של הפסטיבלים בעבור נשים ועל השינויים העיקריים שהתחוללו בפסטיבל בעקבות תהליכי העיור - הופעת מגמות חילון ושינויים הקשורים ביחסי המגדר.³⁶

אך לא רק במרחבי פנאי עירוניים פומביים ביקשו נשים לפעול. בנות מעמדות הביניים הקימו להן בתוך המרחבים הביתיים בעיר הטרטופיות נשיות, מעין סלונים - אסתקבאלאת (استقبالات, מילולית - "קבלות פנים") שבהם התנהלו דיונים בנושאים שונים - פוליטיים, חברתיים ואישיים.

אל התמונות שנקלטו בעדשת המחקר נוסף כמה אפיזודות משוק העבודה - נשים העוסקות בתפירה ובעיצוב, מקצוע חדש שהגיע לעיר הפלסטינית באותה עת. בהקשר זה נבקש גם לגלות טפח מחיי הנשים שהיגרו העירה: כיצד הגיעו ועם מי? האם תמיד עשו זאת עם בני משפחה או שהיו גם שהיגרו לבדן? היכן

36. כפי שמשקפת האמרה העממית שרווחה באותם ימים, "יא בטרובני, יא בטלקני" ("או שתיקחני לרובין או שתגרשני").

מבוא: "האביב שהיה" מול "יפו כלת הים"

התגוררו נשים אלו, בייחוד הרווקות שבהן? ההיסטוריה החברתית של הערים הפלסטיניות מספרת לנו כי המרחבים החדשים בעיר והיחסים החברתיים שנוצרו בהם אפשרו לנשים רווקות חיים ומגורים עצמאיים.

ממרחבים אלו, שאותם מילאו על פי רוב נשים וגברים ממעמד הביניים, נעבור אל שכונות שבהן התגוררו נשים שהשתייכו לשכבות חברתיות עניות וחלשות יותר. שם נפגוש את הג'נאכי (الجنّاكي) - קבוצות נשים שהפכו את הריקוד, הזמרה והנגינה למקצוע. נעמוד על ההבדלים בצורות המגורים בין הרווקות ובין הנשואות שבהן, על המשמעויות החברתיות של העיסוק במקצוע מוזיקלי זה ועל האופציות שהעיר פתחה לפניהן.

אלא שהעיר, כפי שכבר ראינו, אינה רק פותחת אפשרויות, מעצימה ומשחררת. לא מעט ממרחביה ומהיחסים שנוצרים בה הם גם דכאניים ונצלניים, כמו למשל המרחבים שבהם מתקיימים זנות וסחר במין. גם סוגיה זו תידון בספר.

לבסוף, בהקשר המתודולוגי, באופן טבעי הגיעו לידיעתנו המאבקים הפומביים שניהלו נשים על "זכותן לעיר"; פחות ידועים לנו העימותים והמחלוקות שבהם היו מעורבות נשים במסגרות חייהן הפרטיות על הזכות לחלוק עם גברים את המרחב הציבורי העירוני בעבודה מחוץ לבית, בחינוך וברכישת מקצוע, בפעילות ציבורית ובבילוי, וכך גם גורלן של נשים עירוניות וכפריות שלא עלה בידן ליהנות מיתרונותיה של העיר.

מעבר להיסטוריה החברתית של העיר הנפרשת בספר, אערוך כמה אתנתאות תיאורטיות הנוגעות בסיפור שלפנינו. הפרק הראשון יעסוק בשיח המגדרי במרחב הציבורי. לצורך כך נצטרך כמובן לדון מחדש בשאלה מהו המרחב הציבורי, ועד כמה ההבחנה בין הפרטי לציבורי רלוונטית לסוגיה שלפנינו וצופנת בחובה מבנים של כוח מגדרי או אחר.